

Милан Јовановић
Стојимировић



**СИЛУЕТЕ
СТАРОГ
БЕОГРАДА I**



КОЗЕРИЈЕ

Приредили
Зоран Ч. Јовановић и Дејан Михаиловић

Copyright © 1971, 1987, 2008, 2024, Милан Јовановић Стојимировић
Copyright © овог издања 2024, ЛАГУНА



Милан Јовановић Стојимировић, око 1920. године
(Историјски архив у Смедереву)

Садржај

Предговор дојуњеном и йроширеном издању (Дејан Михаиловић) 11

БЕОГРАД И СРБИЈА

Београд некад и сад*	25
Београд пре сто педесет година.	28
Турски заробљеници у београдском граду*	32
Нова година у старом Београду	35
Вилине воде	38
Цариградски друм	41
Мали Калемегдан	45
Шеталиште.	48
Стара Академија	53
Стара Скопљанска улица	57
Улица 29. новембра	62
Житељи Хиландарске улице	66
Раковица	71
Тошин бунар и Земун.	76
Панчевачки рит 1860. године*	80
Бање	83
Врњци – „предграђе Београда“*	86

* Звездицом су означени наслови текстова који нису објављени у претходним издањима.

Београд и Ужичани	91
Прославе Првог маја	95
Пионери коњарства и коњичких спортова.	99
Београд око 1870. године*	102
Деветсто четрнаеста	106
Пре пола века	110
Београд пре педесет година	114
Стара писма	118
Нови мемоари о старом Београду	122
Београдски епиграми.	126
Historia arcana*	130
Београдске мистерије*	134
Београдске цвећарнице*	137
Стари весели Београд*	140
Стари гурмани*	146
Циркуси*	150
Чудуријаде*	154
Коста Скендер или „дорђолска посла“**	158
Стари цилиндри*	163
Београдска стара кујна*	168
Старе хлебарнице*	172
Велосипеди и писаћа машина*	175
<i>Дарданели*</i>	179
<i>Душанов траг*</i>	184
<i>Гинић и Сошировић.</i>	188
Старе посластичарнице*	192
Зделарова гимназија*	196
Поезија и проза*	199
Саобраћај и миграције*	203
Чипкарке и пиљарице*	206
Бела лађа*	209

ОБРЕНОВИЋИ

Како се градило у Србији за време кнеза Милоша	215
Отмица девојака из Мозгова	219
Сима Паштрмац Амица	224
Кнегиња Љубица*	230
Јеленка – мала госпођа	235
Пуковник Хоџес*	240
Госпа Томанија	243
Госпа Анка и њени	248
Анастасова кућа	252
Симка Обреновић	254
Блазнавац	257
Велимиријанум	260
Отац краља Милана	263
Краљ хаџија	267
Инсценирани атентат на краља Милана	270
Велика паника 1876	274
Курџони*	279
Пуковник Орешковић	283
Луњевице	287
Машинови*	291
Ђорђе Генчић	295
Зашто сам убио Александра Обреновића	299
Око 29. маја 1903	312
<i>Речник џуџица и мање џознајих речи и израза</i>	<i>321</i>

ПРЕДГОВОР

допуњеном и проширеном издању

Историја ври од силуета.

Милан Јовановић Стојимировић

Решењем Апелационог суда у Београду од 9. фебруара 2022, више од пола столећа после смрти, правоснажно је рехабилитован Милан Јовановић Стојимировић, један од највећих добротвора XX века и писац *Силуета старог Београда*, капиталног поменика модерне Србије.

После неколико издања *избора* из овог његовог дела, које несумњиво представља *magnum opus* његове обимне рукописне заоставштине, пред читаоцем је сада комплетно издање свих текстова који су објављивани у магазину *300 чуда*, у рубрици „Силуете старог Београда“, од 1956. до 1965. године.

Најтеже године свог живота – рад у Архиву Србије током окупације и издржавање затворске казне после Другог светског рата због сарадње у окупацијском дневнику *Обнова*, где је био главни уредник од јула до октобра 1941 – Милан Јовановић Стојимировић искористио је да сакупља грађу за своје животно дело, *Силуете старог Београда*. Листајући архивски материјал и пратећи издавачку продукцију свога времена, углавном мемоаре, биографије, дневнике, путописе, преписку, он је неуморно бележио стварне догађаје и приватну историју која се плела око неке личности „старог Београда“ или неког обичаја његових житеља током развоја српске престонице у последња два века, са повременим излетима и у даљу прошлост. Рат и окупација, бурне геополитичке промене и новонастале државне творевине побудиле су у њему осећање, како је сам забележио у дневнику, „да се епохе брзо смењују, без помена нестају људи и обичаји и са новим нараштајима мењају се лице и дух једне земље и једног града“.

Новинар, уредник, дипломата...

„Публицист од дара и знања“, како га је назвала Светлана Велмар-Јанковић, Милан Јовановић Стојимировић био је велики познавалац не само новије историје Србије него и њених закулиских збивања. Овај ерудита, полиглота, колекционар и добротвор, рођени хроничар, дугогодишњи новинар, уредник и дипломата родио се у Смедереву 1898. Пошто му је отац Светозар Јовановић рано умро, бригу о дечаку и његовом млађем брату Ивану водили су мајка Јелена и ујак Душан Стојимировић, београдски лекар, чије су презиме из захвалности оба брата додала своје и о коме је Милан у *Силуетама* написао један леп „медаљон“. Како је Душана Стојимировића Први светски рат затекао на месту управника београдске душевне болнице, у круту болнице становао је и његов старији сестрић. Млади гимназист тада се спријатељио са тешко оболелим Петром Кочићем, о коме је касније оставио потресан портрет „Петру Кочићу in memoriam“ (*Српски књижевни гласник*, 1922, књ. VII, стр. 32), најупечатљивије сведочанство о Кочићевој личности и болесничким данима поткрај живота. Тај текст привукао је пажњу ондашње јавности и књижевних кругова, а сам аутор уврстио га је касније у своје *Силуете* под насловом „Последњи дани Петра Кочића“.

Студирао је права у Београду и Берну и једновремено радио као новинар, писац и дописник многих ондашњих листова и часописа (у Смедереву оснивач и уредник листова *Смедеревски журнал*, 1921, и *Реви*, 1922, у Београду сарадник или уредник у листовима и часописима *СКГ*, *Полиџика*, *Самоујрава*, *XX век* и др.). Током студија у Швајцарској био је дописник Одељења за штампу Министарства иностраних дела при посланству у Берну од 1923. до 1926. По завршетку правних студија у Београду 1927, послат је у Скопље, за дописника Централног пресбироа Владе, с тим да оснује и уређује први тамошњи лист, *Варгар* (1932–1935). На позив председника Владе Милана Стојадиновића постављен је 1936. у Београду за главног уредника обновљеног листа *Самоујрава*. Изабран је за директора Новинске агенције *Авала* 1937.

До почетка Другог светског рата објавио је низ приказа и портрета у листовима и часописима *Нови животи*, *Покреји*, *Време*, *Застава*, *Јужни преглед* и *Глас Јуја*, али је у његовој рукописној заоставштини остало још више заокружених чланака о делима и личностима Милоша Црњанског, Вељка Петровића, Бранислава Нушића, Божидара Ковачевића, Јована Дучића, Иве Андрића, Бранимира Ђосића, Милана Ракића, Николаја Велимировића, Станислава Винавера, Геце Кона и других књижевника, културних посленика и јавних личности међуратне Југославије. О њима је као њихов савременик оставио непогрешиве судове и занимљива запажања.

Образован правник, који је служио у више наврата у југословенским посланствима на страни као аташе за штампу и дипломатски службеник,

Милан Јовановић Стојимировић сретао је познате домаће и светске државнике и званичнике (кнез Павле, Милан Стојадиновић, Антон Коросец, Мехмед Спахо, Димитрије Љотић, патријарх Гаврило, Кемал Ататурк, Адолф Хитлер, Јозеф Гебелс, Бенито Мусолини, гроф Галеацо Ђано итд.). Говорио је течно француски и немачки, а знао је и енглески, италијански и руски језик. Четири деценије давао је прилоге српској књижевности, како примећује Божидар Ковачевић, али добар део тога рада, његове приповетке, чланци, огледи и прикази, „остао је нештампан, као што се може видети у његовој заоставштини у Матици српској“.* Истовремено, „у винограду својих предака у старинској кући њиховој усред Смедерева, Милан Јовановић Стојимировић је годинама сакупљао ретке књиге, добре слике, старе иконе и друге реткости, доносећи их са свих страна света“.**

На листи Стојадиновићеве Југословенске радикалне заједнице изабран је 1938. године за народног посланика за Подунавски срез на изборима у Смедереву и „овај његов положај ће се веома позитивно одразити на културни живот Смедерева кроз заузимање за очување културне баштине града“***.

За своје заслуге и културни и друштвени ангажман између два светска рата М. Ј. Стојимировић одликован је Сребрном медаљом Црвеног крста Југославије, Југословенском круном 3. реда, Орденом Светог Саве 3. реда, Румунском круном 3. реда, Орденом Феникса 2. реда, Италијанском круном 3. реда, Орденом белог лава 3. реда и произведен је у команданта Легије части.

Окућаација и суд нових власти

Уочи Другог светског рата Милан Јовановић Стојимировић постављен је за начелника политичког одељења Министарског савета Владе Краљевине

* Божидар Ковачевић, „Предговор“, у: Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете старој Београда*, Београд, 1971. – Стојимировић је за живота објавио неколико књига, међу којима се издвајају *Споменица Николе Пашића* (Београд, 1926), *Свети Сава – човек и Словен* (Скопље, 1934), *Едуард Бенеш* (Београд, 1936), *Годоминско ишћање* (Смедерево, 1938). Тек у новије време оживело је занимање за објављивање рукописа из заоставштине Милана Јовановића Стојимировића, па су у Матици српској у Новом Саду 1998. објављени *Портрети према живим моделима*, одабрани делови дневника у две књиге: *Дневник: 1936–1941* (прир. Стојан Трећаков и Владимир Шовљански), 2000, и *Окућацијски дневник Милана Јовановића Стојимировића* (прир. Александра Вранеш и Бојан Ђорђевић), 2020, као и више портрета и прилога у *Лейтису Марице српске*, а у Смедереву романи *Ланче Смедеревац*, 2006, *Сува Чесма*, 2009, и *Шар-иланинска љубав*, 2013, у изд. Народне библиотеке Смедерево (приредили Драган Мрдаковић и Бранко Дукић), *Балкан Балканцима и грује йриче* (с предговором Добривоја Станојевића), Историјски архив Смедерева, 2010, као и више текстова у смедеревском часопису *Mons Aureus*.

** Божидар Ковачевић, нав. дело, стр. 10.

*** Снежана Цветковић, *Оставштина Милана Јовановића Стојимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Смедерево, 2010, стр. 15.

Југославије, али је отпуштен 27. марта 1941, после војног пуча. Неколико дана по бомбардовању Београда 6. априла 1941. пријавио се као добровољац у Југословенској војсци и у њеним редовима у Априлском рату доживео капитулацију и државни слом. У Београду се јула 1941. прихватио дужности главног уредника листа *Обнова*, када је осуђивао герилске акције и политику несарадње са окупатором да би се избегло изазивање великих жртава и проливања крви недужног народа (до краја 1941. године Немци су у одмаздама убили око 24.000 људи у Србији). Октобра исте године смењен је а на чело листа постављен је Станислав Краков, који је као Недићев рођак и агитатор заузео отворену квислиншку политику, објављујући углавном антисемитске, антикомунистичке и ратнохушкачке текстове.

Од 1941. до 1944. био је комесар (управник) Државног архива у Београду. Преузео је архив у незахвалним околностима и са недовољно запослених, али је за неколико година заштитио и осигурао архивске збирке, измештене после окупирања престонице 1941, унапредио архивску службу, запослио стручне службенике, средио некласификовану архивску грађу и откупљивао вредна документа у приватном власништву, увео специјалне службе за конзервацију и снимање грађе и предлагао изградњу нове зграде и оснивање архивистичке школе.* Тако је у тешким условима немачке окупације поткрај рата претворио Државни архив у угледну и заштићену државну институцију, и одржавао је такву непосредно до наступа савезника и Црвене армије.

„Из страха од одмазде револуционарних власти због изнетих политичких ставова у листу *Обнова*, поткрај рата избегао је из земље у Аустрију, где се са уредником *Новой времена* и другим емигрантима пријавио у америчку окупациону зону у градићу Брегенцу“, наводи историчар Срђан Цветковић као сведок у поступку рехабилитације Милана Јовановића Стојимировића.** Нове југословенске власти званично га нису тражиле, него је на превару ухваћен и притворен. Из сведочења Стојадиновићевог брата Драгомира Стојадиновића, која је забележио Борислав Пекић,*** хватање Драгомира и Милана достојно је правог трилера: њих је на превару намамио и киднаповао агент Озне Килибарда, који је убедио америчке власти у Брегенцу да се ради о озлоглашеном квислиншком шефу полиције Драгом Јовановићу, и тако је стицајем несрећних околности и захваљујући ревносном „лову на вештице“ револуционарних југословенских власти Милан Јовановић Стојимировић депортован и изручен новој Југославији.

* О управницима Државног архива в.: <https://web.archive.org/web/20110903065309/http://www.archives.org.rs/41e-410440445438432443/42343f44043043243d438446438-410440445438432430-421440431438458435#> (приступљено 24. јуна 2023).

** Решење Вишег суда у Београду, рех. бр. 624/12 од 14. 9. 2021, стр 12.

*** Борислав Пекић, *Време и Ново време: разговор са Драгомиром Стојадиновићем* (прир. Љиљана и Александра Пекић), Београд, Службени гласник, 2013.

На суђењу 1946. године проглашен је за народног непријатеља због уредничког рада и писања у окупацијској *Обнови* и осуђен на петнаест година затвора са принудним радом и десет година губитка грађанских и политичких права по издржаној казни. „Конфискована му је целокупна имовина у Београду и Смедереву. У Смедереву му је конфискован виноград на Тарабама и кућа са вредним уметничко-историјским збиркама и библиотеком...“* Његова конфискована кућа у центру Смедерева, заједно са конфискованим збиркама: археолошком, уметничком, етнолошком и историјском, које је он сакупио између светских ратова, претворена је у музеј и отворена за публику 1950. године. Касније, 1964. године, тестаментом је завештао смедеревском музеју легат од тридесет четири предмета, Народној библиотеци у Смедереву више хиљада књига, а своју рукописну заоставштину Матици српској у Новом Саду.**

После седам и по година, 1952, Стојимировић је пуштен из затвора у Сремској Митровици. По сведочењу Александра Стојановића, датом у поступку рехабилитације, затвореник је „амнестиран због држања и сарадње (...) као изразито образован политички затвореник, који је говорио стране језике и од стране нових власти је био ангажован да преводи за потребе Удбе (...), а касније је ангажован као сарадник Крлежиног института“***

Касније је Музеј премештен у нову зграду, а Стојимировићева кућа је као трошна срушена. Међу његовим дневничким записима налази се и један који речито сведочи, с једне стране, о пишчевим напорима да се очувају сопствене културне вредности и, с друге, о пословичној небризи јавних личности и културних званичника за заштиту културне баштине:

21. IX 1936. Видео сам данас у рукама [Јевреја] рукописе *Мемоара* проте Матеје Ненадовића које неће да откупи ни Академија, ни Државни архив, нико. Ђ.[урђе] Јеленић из Државног архива је рекао: „Понудите Русима!“ Ми смо заиста бедна и непоштена раса, ми Срби. Саветовао сам г. Стојадиновића да их он откупи из Диспозиционог фонда и он је то учинио, па их поклонио Државном архиву.

У портрету Иве Андрића изнео је један свој сусрет са њим и у неколико потеза описао свој положај непосредно после издржане казне:

Он ми рече да је био два месеца у болници и да је тешко устао из постеље.
– Зашто не побегнете негде? – упитах га ја. – Зашто седите у Београду?...
Идите негде где ћете бити incognito.

* Снежана Цветковић, нав. дело, стр. 20.

** Исто, стр. 21–22.

*** Решење Вишег суда у Београду, рех. бр. 624/12 од 14. 9. 2021, стр. 14. Под Крлежиним институтом мисли се на сарадњу у Лексикографском заводу Југославије на изради чланака за *Енциклопедију Југославије*.

– Ја баш нисам за те ствари – поче он [...]. А затим пређосмо и на мене. Рекох му своје стање.

– Желео бих да вам помогнем – рече он.

– Мислите на боље ствари – рекох му ја. – Мени је тешко помоћи. Прво су ме оклеветали, затим сам изгубио све и провео скоро осам година на робији, а сад ми не дају ни хлеба! Најзад, хлеба ми и не морају дати, али бар да имам здравствену књижицу, да бих знао где ћу ако се разболим...

– Да – рече Андрић. – Медикаменти су јако скупи.*

Кад је изашао из затвора, читаву деценију, од 1956. до 1965, М. Ј. Стојимировић објављивао је бројне прилоге у *Дуїиним* подлисцима и магазинима, међу њима и „медаљоне“ из рубрике „Силуете старог Београда“. Није тешко претпоставити да се Стојимировић, услед губитка грађанских права, само добротом Миодрага Стефановића, одговорног уредника магазина *300 чуда* који је издавала НИП *Дуїа* двапут месечно, издржавао од ових прилога које су му објављивали било непотписане, потписане иницијалима или под неким псеудонимом, и од којих би се данас, изван корпуса *Силуеџа*, могла приредити још цела једна књига, подједнако важна као сведочанство и занимљива по свежини евоцираних људи и догађаја.

Посебно је важно приметити, како с правом наглашава Снежана Цветковић, да је „обиље података које је сакупио Милан Јовановић Стојимировић било веома корисно и упутно многим истраживачима културне, историјске или политичке прошлости. Стојимировићева рукописна оставштина, као и његови текстови из периодике и литературе, послужили су многим нашим научницима и публицистима“, међу њима Драгославу Страњаквићу, Душану Поповићу, Радошу Љушићу, Сузани Рајић, Ани Столић, Латинки Перовић, Леонтију Павловићу, Момчилу Ђорговићу и др.**

Превео је са енглеског романе *Ја, Клаудије* Роберта Гревса и *Тауер* В. Харисона Есворта.

Умро је у Београду 1966. године.

У итрајању за иицезлим ірадом

На почетку текста „Стара Академија“ писац *Силуеџа сїарої Беоїрада* примећује:

* Милан Јовановић Стојимировић, *Портрети ирема живим моделима* (прир. С. Трећаков и В. Шовљански), Матица српска, Нови Сад, 1998, стр. 211–212.

** Снежана Цветковић, „Милан Јовановић Сто(ј)имировић, колекционар хуманистичког духа“, у: *Милан С. Јовановић – из Личної фонда*, Смедерево, 2021, 9–19.

Средином априла 1963. године срушена је зграда у Бранковој улици за коју је дуго била везана историја Академије наука. У јавности се подигла велика узбуна што је дошло до тога, али тек онда када су будаци и пијучи већ сравнили са земљом ову лепу двокатницу, зидану, ваљда, пре сто, ако не и више година. Протести и жаљења су, дакле, дошли касно, и ту се ништа више није могло да поправи, али су стари Београђани ипак били погођени у жицу кад су видели са колико је жаљења данашњи културни Београд пропратио тај догађај, односно пропуст да се овај споменик наше старе градске архитектуре заштити и поштеди од рушења.

Као у неком већ виђеном лошем филму, и данас, на почетку XXI века, присуствујемо налету градитеља „модерне престонице“, сведоци смо рушења бројних знаменитих зграда и нарушавања урбаних целина старе градске архитектуре, не само у главном граду него и у многим другим местима у Србији. Уместо њиховог планског конзервирања и очувања, хармоничног усклађивања савремених архитектонских решења са старим зиданицама и очуваним урбанистичким амбијентима, Београд је у прелазним временима често бивао изложен дивљој и хаотичној градњи и неконтролисаној девастирању духа и одлика старих градских језгра и бројних споменика културе, који старим европским престоницама дају особени сјај и патину времена. Кроз цео рукопис *Силуета* огледа се такође и манир власти свих боја да мењају називе улица, па и градова, сходно тренутној идеолошкој моди. Милан Јовановић Стојимировић спада у ретке прегаоце, какви су били Милан Ђ. Милићевић са *Помеником*, Коста Н. Христић или Нушић са сећањима и предањима о Београду, који нас својим записима успешно враћају у минута времена и истовремено опомињу, указујући на потребу да се очувају успомене на некад знамените зграде, улице, споменике и обичаје и задрже у сећању „културног Београда“ њихови неимари, некадашњи станари и мање или више познати житељи и главни актери јавног живота, у многим случајевима и пишчеви лични пријатељи или знанци, те разне згоде и анегдоте које су пратиле њихове појаве и њихов помен.

„Сваки текст, скица, 'портрет', белешка или опис, које нам у овој књизи пружа Милан Јовановић Стојимировић, сведоче о својствима једне добре хронике, сваки је једно час занимљиво, час духовито, час аналитички драгоцено сећање отргнуто од заборава, сећање које нам помаже да боље наслутимо и разумемо развој Београда током последњих 200 година“, тачно сажима Мирко Магарашевић Јовановићев омиљени жанр.* Осврћући се на две сродне књиге о Београду написане у првој половини XX века, *Зайисе*

* Мирко Магарашевић, „Заборањени Београд“, поговор издању *Силуета старој Београда* (том 2) у едисији „Баштина“, Београд, 1987, стр. 387.

сѝарої Беоїрађанина Николе Христића и *Сѝари* Беоїраг Бранислава Нушића, Светлана Велмар-Јанковић примећује да „Христић првенствено описује људе у граду, а Нушић град са људима“.* Књига *Силуетѝе сѝарої* Беоїрага утолико је потпунија што је помирила оба ова приступа, оживљавајући у својим причама сећања на град и његова насеља, улице, зграде и паркове, његова духовна и визуелна обележја, обичаје и прославе, дух времена и дах бурног друштвеног живота, али истовремено износећи и успомене на људе који су у њему живели и на овај или онај начин га задужили.

Прошлост и амбијент главног града заокупљали су пажњу и многих других, мање познатих или сасвим заборављених путника, фељтониста, мемоариста и хроничара који су желели да отргну од заборава његове особености, становнике и архитектуру и сачувају их у памћењу за будуће генерације (путописци XIX века Бантиш-Каменски, Бродан, гроф Де Рињи, Кепер, Каниц, Пирх, капетан Д’Ормесон, Сретен Л. Поповић, или мемоаристи и хроничари Милан Савић, Станка Глишић, Владан Ђорђевић, Јован Драгашевић, Милан Ђ. Милићевић, Никола Крстић, Јеврем Грујић и многи други). У другој половини XX века оживљава интересовање за теме старог Београда, као у књигама публициста Милана Н. Николића (*Беоїраг 30-их ѝодина ѝрошлоа века*, 1951), Момчила Милошевића (*Нушић и Беоїраг*, 1958), Живорада П. Јовановића (*Из сѝарої* Беоїрага, 1964), Миленка Тодоровића (*Беоїраг коїа више нема*, s. a.), у зборницима *Беоїраг у сећањима* од 1900. до 1941, у три књиге (у издању СКЗ 1977, 1980, 1983), па и у зборницима историје приватног живота. Ипак, Стојимировићеве *Силуетѝе сѝарої* Беоїрага, писане у најбољој традицији „београдског књижевног стила“, и данас су узорне у свом жанру, трајни пример како се кроз форму успеле кратке приче, упечатљивог портрета или козерије може оставити веродостојно и живо сведочанство о једном значајном периоду београдског живота.

Како је већ примећено, главна тема свих записа о Београду од Првог српског устанка (па и ранијих епоха) до средине XX века јесте заправо „тема ишчезавања“**. Ишчезавање, нестајање, заборав многих здања, сликовитих или заслужних житеља, напуштених обичаја, па и избледелих контура и доживљаја града покретали су хроничаре да забележе све што су запамтили, прочитали или на неки други начин сазнавали о престоничком животу у периоду рађања и развоја нововековне Србије, о ницању нових градова и превази европског наместо источњачког градитељства. „Све то садржи обиље чињеница, забавних за обичног читаоца, а интересантних за културног историчара старог Београда.“***

* Светлана Велмар-Јанковић, „О Нушићу који се не смеје“, поговор у књизи Б. Нушића *Сѝари* Беоїраг, Београд, 1984, стр. 214.

** Исто, стр. 215.

*** М. Ј. Стојимировић у тексту „Нови мемоари о старом Београду“.

Галерија силуета

Први том издања које је пред читаоцима има две целине. „Београд и Србија“ садржи низ сликовитих „козерија“: како призора и описа београдских улица, шеталишта, кафана и делова града, тако и обичаја и навика његових житеља у распону од једног и по столећа, од времена кнеза Милоша до периода између два светска рата. Али на томе се наш хроничар неће зауставити, него ће описивати и омиљене бање, где су Београђани волели да летују или да се у њима лече, које су празнике славили, како су се проводили а како градили и проширивали свој град. Представиће нам житеље Хиландарске улице, Мали Калемегдан, Цариградски друм, Тошин бунар и Земун, односе Београђана са Ужичанима и Смедеревцима, чувене кафане *Гинић* и *Дарданели*, пионире коњичких спортова, конаке кнеза Милоша... Кад год му се пружи прилика, писац ће уз поједине епохе навести статистичке податке о граду и тако допунити нашу представу о његовој ондашњој величини и значају. У запису „Београд пре педесет година“ (који се из данашње перспективе заправо односи на Београд пре једног века) из два-три податка сагледавамо размере двовековне експанзије града и суморну атмосферу окупиране престонице 1915:

Београд је 1915. био десет пута мањи, јер је онда имао око сто хиљада а данас [1965] има скоро милион становника. Али је зато тај стари, мали и њеним становницима драги Београд имао далеко јединственију физиономију него данашњи Београд. За непун век од другог устанка (1815), он је већ онда постигао неку друштвену устаљеност, што је омогућавало Београђанима да се добро знају међу собом. Тада је већ било у Београду породица које су имале увек исту адресу од 1840. па чак и од раније. Поред тога, скоро сви Београђани су били међу собом у некоме сродству или кумству, у некој пословној вези или пријатељству и тако рећи у наслеђеноме познанству. У тој средини знало се ко је ко у два или три колена, а ако се баш и није знало, могло се лако проверити и утврдити.

До лета 1914. он је био весео град у коме се дивно живело... Никада корзо није био тако везан за физиономију Београда као последњих летњих дана 1914. уочи рата, али је он био и прва његова жртва јер га је са ратом одмах и нестало.

Следећа целина носи наслов „Обреновићи“ и описује личности и догађаје повезане са владарском кућом Обреновића и њиховом готово вековном владавином.

Други том испуњен је галеријом портрета знаменитих личности из света политике, науке, уметности и књижевности, који обogaђују наша сазнања о

њиховом приватном животу и карактеру, њиховом раду и рецепцији њиховог дела, дајући драгоцену грађу истраживачима и откривајући непознате појединости које нису увек у складу са историјским судом и преовлађујућим представама о њима у колективној свести народа.

Трећи том, најзад, садржи праве мале „медаљоне“ данас махом заборављених живописних ликова српске престонице, некад познатих „силуета“ које су промицале кроз своју епоху дајући тон и драж главном граду на палимпсесту настајања грађанског друштва и модерне метрополе, у ослобођеном простору једног вишевековног турског вилајета. Међу тим ликовима било је и странаца који су пригрлили Србију као своју и дали драгоцен обол развоју своје друге домовине, учествујући, свако на свој начин, у бурној историји Србије у последња два века.

Издање које је пред читаоцима задржало је композицију и структуру претходних издања, не мењајући међунасловне појединих целина, али је *допуњено* новим „силуетама“ које су инкорпорисане у сва три тома имајући у виду њихову тематску и хронолошку припадност, и уз то *проширено* читавим једним (трећим) томом, који су приређивачи, услед броја и обима свих пронађених „силуета“, поделили на два нова тематски уоквирена поглавља.

Многе „силуете“ Стојимировић је описивао више пута, па се, примера ради, текстови о глумцу и епиграматичару Брани Цветковићу или филозофу Браниславу Петронијевићу могу наћи и у *Порџреџима љрема живим моделима*, али сасвим различите структуре и садржине и у *Силуетама старог Београда*. У овом, комплетном издању *Силуета старог Београда* такође има нових, притом сасвим различитих текстова о истим личностима који нису били уврштени у претходна издања, па су приређивачи сматрали да они у истој мери као и објављени заслужују пажњу данашњих читалаца.

Лица и наличја

Посебна драгоценост Стојимировићевих портрета нису само евокације неправедно заборављених појединаца и сликовитих чаршијских ликова него и записи који нештедимице разоткривају наличје знаменитих историјских фигура и нарушавају стереотипе о њиховим приватним животима и личним особинама, посебно оживљавајући нашу представу о њима.

У *Порџреџима међу живим моделима* писац се неће либити да изнесе, кад у неколико речи, а кад на неколико страница, често недостојно понашање, ружне карактерне црте или сличне непријатне а мало познате појединости из живота многих неприкосновених великана, не доводећи у питање њихов културни, научни или државнички допринос и заслуге. Такви су портрети, примерице, Јована Дучића („колекционар старих каменова, управо римских

и античких скулптура трећег и петог реда, које товарима шаље у Требиње и тамо фалсификује локалну историју и археологију“), Геце Кона („познавао је укусе српске читалачке публице и могућности наше књижарске пијаце више по инстинкту него по некој другој способности, јер је био некултуран и полуписмен човек“), Црњанског („свађалица и вечити незадовољник“), Андрића („никада није имао оно што се зове *prestance personnelle** , носи неко шалче око врата које је розикасто и јефтино, рђаву кравату, неке изнесене панталоне, жуте старе ципеле, шешир који би већ могао и да избаци из своје гардеробе“), Слободана Јовановића („некада је г. Слободан Јовановић, заједно са својим пријатељем др-ом Гутом Протићем, ’фреквентирао’ једну дискретну *maison de rendez-vous*** у Улици краљице Наталије у Београду, коју је држала нека врло озбиљна сводиља, само за ’бољу господу“) или Исидоре Секулић („многи је нису волели због њене препотентности, злоћудне нарави и преоштра језика“).

Откривањем пикантних појединости и истицањем људских особина и необичних навика великих људи, изношењем скривене позадине појединих догађаја о којима већина читалаца има друкчију представу, Стојимировић је у своје „силуете“ удахњивао живот и разоткривао њихову праву природу. У том смислу, нису боље прошле ни многе у нашој историографији и свести народа иконичне величине, попут знаменитог државника Јована Ристића („смркнул, усукан, увоштањена лика, увек у црноме реденготу – по чијим су реверима висили његови чувени дуги и проседи бакенбарти – био је владалац *per interim*, неумитан као Ришеље, а свечан и званичан толико да је изгледао као нека утвара“), капетана Мише Анастасијевића („имао је најлепше коње, стаклене баште, ћилимове, слике, намештај, накит и куће, а у Букурешту је, као Луј XV, поред дворуправитеља, имао и неког пезевенкбашу, који му је као неком везиру приводио лепе девојке, са којима се Капетан Миша забављао“; или „Капетан Миша је решио да своју кћи Сарку уда за Ђорђа, сина старијег Карађорђевог сина Алексија, па да онда свргне кнеза Александра и за кнеза постави свога зета, како би му кћи постала кнегиња Србије; потрошио је 100.000 дуката на агитацију да то спроведе у дело, а сазидео је за њих и двор, који је доцније поклонио београдском Универзитету и који и данас постоји као спомен на ту промашену комбинацију“), или министра финансија чувеног Лазе Пачуа („он и његова Ленка практикују у својој брачној заједници не само режим ’одвојених добара’ него и режим одвојених кеса и буџета, и суботом се обрачунавају као у пансиону, при чему је она увек страдала јер јој он, на пример, није давао бесплатно ни своје цигарете које је добијао за репрезентацију, него јој их је просто продавао“).

* Франц.: лично држање.

** Франц.: јавна кућа.

Упоредо са таквим разобличавањем, развејавао је предрасуде и интриге које су се плеле о омраженим појединцима из српске прошлости, какви су били, рецимо, краљица Драга Обреновић („причало се да се купала у млеку, па да је то млеко после поклањала дому за нахочад“) или отац српског булеварског новинарства, писац и хроничар Пера Тодоровић („зарезивано му је у рабош чак и то што му је сестра, веле, заклала мужа секиром на спавању, оспораван му је и сексуални морал, интригама му је разорен и брак, завадили су га с породицом и пријатељима, проглашавали га за шпијуна“).

Непристрасним, скерцозним појединостима којима је прожета његова проза, Милан Јовановић Стојимировић разобличавао је домаће митове и легенде – сврставајући се у оне драгоцене и малобројне писце и хроничаре који су демистификовали прошлост свог народа и преиспитивали колико демонизоване толико и иконичне представе о његовим истакнутим појединцима и историјским догађајима.

Дејан Михаиловић

Јул 2023.

БЕОГРАД И СРБИЈА

Београд некад и сад

Пре 1914. у Београду су се могли чути и овакви разговори: „Где ћете провести лето?“ – „У винограду моје сестре на Западном Врачару. Тамо има и дунар, а има и један извор испод великог бреста у камењару изнад куће...“ Данас је на томе камењару један од павиљона Медицинског факултета, а од винограда, дунара, бреста и извора испод њега нема ни помена!... Београд се не само раширио него и згуснуо, јурећи у висину. За пола века он је удесетостручио број својих житеља, те је постао велеград, који тек сада добија своју праву физиономију. Животни темпо је у њему убрзан, он ври од људи и од идеја. Париз је некада био „град светлости“, а за Београд би се могли рећи да је град животне радости. Бедем против песимизма у светским размерама међународне политике!

Кроз своју историју, која траје већ две хиљаде година, Београд је пролазио кроз разне мене, да почетком XIX века буде сведен на једну турску тврђаву и турску паланку. Посада те тврђаве је била турска. Њу је из ње истерао Карађорђе, али се она ту вратила 1813. и остала још педесет година, све до времена кнеза Михаила. Многи турски војници су дању радили по Београду као сакације, бозације, баштовани итд., а само су ноћу одлазили у тврђаву да повећају градски гарнизон, из кога су излазили да често по Београду врше разне испаде. На дан 18. јула 1848. неки турски војници ушли су у једну српску радњу да купе платно, па су – пошто се нису могли погодити о цени – изболи ножевима дућанцију и његовог сина. Други пут су напали енглеског конзула, хтели да га опљачкају и почели да га вуку Калемегданом у намери да над њим иживе и најниже нагоне, али су га спасли српски ђаци, међу којима је био и чувени Стајковац, доцније опозиционар у скупштинама шездесетих и седамдесетих година и претеча српског радикализма, јер је стајао на гледишту да је народ суверен и да кнежев потпис није потребан да би скупштинске

одлуке постале закон. Краљица Викторија је Стајковца одликовала медаљом за храброст, али је он њу вратио кад је енглеска политика 1876. била уперена против српских интереса.

Београд је био мали обимом, али је у њему увек било праскавог материјала. Експлозије београдског револуционарног духа су разнеле у пампрах турску и хаџбуршку империју, а на томе духу се сломило и Мусолинијево царство, чим се дрзнуо да закорачи на Балкан... Нема, међутим, ни сто година откако је Београд једва допирао до Ташмајдана, док су на месту данашње Главне железничке станице биле баруштине, које су се шириле све до данашњег Сајмишта, сада најлепшег у Европи. Већ негде око 1879. те су мочваре носиле име Бара Венеција, а она је била пуна жаба и барских змија. Постојале су, додуше, неке баштоване испод Сарајевске улице, водоплавне и опасне, јер су се у њеним колибама скупљали лопови, коцкари, одбегли робијаши, војни дезертери, лудаци измакли из болничких зидова, шатровци и силеџије који су бежали од полиције, укратко – сви мангупи и „гуланфери“, одметници од родитељске, школске и државне власти. Штампана је деценијама кукала да се то гнездо неморала и та разбојничка школа заспе. Међутим, Бара Венеција је ишчезла тек око 1920, на велику жалост пеџача и других риболоваца. Некад су ту царовале чак и чапље, штркови и водени орлови, а данас је то све под вишекатним зградама!

Од Калемегдана па све до Народног позоришта ширило се бескрајно турско гробље, које је рашчишћено тек за време кнеза Михаила. И то по његовом наређењу. Испод њега, на месту где је био Доситејев Лицеј (чија зграда стоји и данас), његов ђак Милоје Божић сазидао је себи вилу иза које се низбрдо, све до Улице Страхињића Бана, ширио његов виноград. У тој кући је данас Позоришни музеј а од винограда давно нема ни трага, јер је сав терен под петоспратницама... Старо и турско је ишчезавало да уступи места европском и новом, али се Турци нису мирили са тим отимањем Београда Оријенту. Они су веровали све до Берлинског конгреса да ће се вратити на власт у Србију, а пошто је Србија формално била саставни део Турске, они су комотно пролазили кроз Београд, путујући за Босну или из Босне за Турску. Дешавало се да путују и са својим харемима или чак и са својим робљем купљеним на Истоку. Ови транспорти су бунили Београђане и доводили до мучних сцена. Последња је изгледала овако: један Дагестанац, трговац робљем, стигао је 1879. у Београд са четири робиње, врло лепе девојке, од којих је најлепша била скоро црнкиња, док су друге три биле бакарасте боје. Он их је водио за Босну. Београдска јавност је узнегодовала и маса је хтела да линчује Дагестанца и да силом ослободи те несрећнице. Полиција је интервенисала, одвојила гомилу од тих путника и газду од робиња, а онда њему рекла да ово није Турска, него да је ово Србија, а да у Србији нема ропства и да он мора одмах да дигне руке од своје трговине, па су његове робиње

пуштене на слободу уз писмено решење да су ослобођене на основу Устава Србије. У то решење је унета оваква мотивација: „Не по некој потреби нити из неких верских разлога, него из чисте човечности, ослобођена је та и та жена из ропства, уз дозволу да из Београда иде кад хоће и где хоће, а ако жели да остане, може себи за мужа да бира Турчина или кога већ зажели, а да бира и веру, јер је потпуно слободна.“ Робиње су умочиле прст у мастило и тим муром потврдиле пријем тога решења, а Дагестанац је претио и урлао, тврдећи да он има дозволу да купује и продаје девојке и да на своме лагеру у Стамболу има и Черкескиње, доведене из везирског харема. Он је бринуо своју својину, и веровао да је опљачкан! Али то је био последњи запамћен случај провода турскога робља кроз Београд.

Већ шездесетих година прошлога века Београд је почео нагло да се европеизира. Из новинских огласа тога времена видимо да шлосер Коста Струз тражи преко новина „своје изгубљено куче које се одазива на име Мули“, а да у кући госпа Стаменке (Карађорђево кћери), на месту где је сада Градски архив, Ђорђе Ђурић вероватно држи књижарску антикварницу деда министра истог имена и презимена, да Емилија Општајн води завод за васпитање девојака у Ресавчевој кући (на данашњим степеницама које воде с Обилићевог венца, односно са Шанца, у Космајску улицу), а да сличну приватну школу држи њена конкуренткиња Јованка Милинковић у сараф Костиној кући, примајући у свој пансион отмене питомице уз плату од шест дуката месечно, тј. 72 динара у злату... Из истог раздобља сазнајемо о некој приватној компанији, која је тамо издавала под закуп седам дуђана, касапницу и две механе, једну уз Топионицу, а другу у Дебелом Лугу. То је био зачетак данашњег Мајданпека, који је сада најелегантнија варош у Србији!... Али онда је Мајданпек био преко света, јер је саобраћај био скоро никакав. Писмо је из Београда у Лозницу 1871. путовало пет дана, као и писмо из Лондона у Београд, а једна новинска вест из 1851. нам каже да је архијерејски сабор завршио седнице и да је шабачки владика колима са четири коња оставио Београд, да је неготински отпутовао бродом низ Дунав, док је ужички сео на коња и у пратњи свога пандура одјездио на дуг вишедневни пут.

Данас Београдом и земљом лете возови, аутобуси, аутомобили и авиони, и ми не можемо да схватимо како су се у Београду око 1900. могли сударити коњски трамваји и таљигашка кола или млекацијске чезе и велосипедисти, а смејемо се кад читамо да се 1902. Бела Мајер, кафеџија, сударио на Топчидерском брду, возећи се својим фијакером, са воловским колима, да је фијакер био смрсан, да су Бела и жена му Јула били израђављени као и коњи и волови, па чак и сељак који их је терао. Свет је заиста постао напреднији, а живот далеко лепши, па ипак има људи који још жале за старим животним темпом!

Београд пре сто педесет година

Иако је имао врло бурну историју, Београд је доживео најцрње дане после пропасти Карађорђево Србије, 1813. и 1814. године. Турци су поново окупирали Србију и завели у њој терор какав пре тога нико није запамтио. Народ је бежао из својих сталних насеља у збегове чак и по најјачој зими. Турци су гонили и нејач, сматрајући да је то начин не само да се доврши угушење српске буне већ и да се спречи неки нови устанак. Иоле угледни људи, који нису могли умаћи њиховим потерама, довлачени су у Београд у оковима и живи набијани на колац, да умру у страшним мукама. Забележено је да су пси откидали месо са ногу тих страдалника, који су час језовито јечали, а час, обезнањени од болова, ћутећи подносили своју ужасну судбину.

Трагедија српског народа била је утолико већа што се нико у Европи није интересовао за Србију нити је пратио догађаје у њој са жељом да се меша у српско-турске односе. Европа је у то време била најпре заузета Наполеоновим лудим походом у Русију, а онда његовим поразом и бедним повлачењем из ње. Затим су Аустрија и друге европске силе биле заузете око ликвидације Наполеонове власти на европском континенту, при чему је свако мислио пре свега на себе и своју корист.

Давидовићеве и Фрушићеве *Новине српске из царствувјуишчеја ірада Вијене* пратиле су збивања у Европи, али су обраћале будну пажњу и на Србију, која им је највише и лежала на срцу. Почетком јануара 1814. оне јављају да ће гроф Платов са 40.000 козака „у утробу Француске продрети“, а крајем јануара бележе да је један одред руске војске од 70.000 људи већ прошао кроз Нирнберг, марширајући према Рајни.

Међутим, у своме броју од 12. јануара они пишу:

Јављају од Србије да се говори да се војвода србски Станоје Главаш сада опет са 6000 Сербља по планина и шума у Србији показао и намерава

да земљу побуни, а пре тога њега је наједанпут нестало, нити се зна куд је отишао и куд ли се део.

Као што се види, *Новине сербске* су са симпатијама гледале у Русију, свакако очекујући спас Србије од ње. Оне зато једва чекају да се сврши са Наполеоном, како би Европа могла да помисли и на Турску – Наполеонову савезницу – те да се заузме и за Србију.

После „битке нација“ код Лајпцига, *Новине сербске* ликују над Наполеоновим поразом и веле: „Славни су дани код Липиске судбину Европе решили!“ – да већ у броју од 3. фебруара 1814. јаве да је Наполеон 13/25. јануара напустио Париз и отишао војсци, а да је владу оставио својој супрузи – царици, „која се пред њим заклела да ће вјерна бити“.

Једновремено, оне објављују и ово саопштење: „Из Граца нам пишу под 26. јан. (тј. 7. фебруара по данашњем календару) да је тамо сербски вожд Георгије Черни дошао и да иде у росијским војним хаљинама као росијски генерал-лајтнант, а при себи има једног Србина као послужитеља и једног аустријског корпорала.“

Овом вешћу *Новине сербске* су свакако хтеле да обзване нашем свету да је Вожд још жив и да је он руски генерал по чину, у часу кад су Руси тукли Наполеона и кад се француска „превозможност“ нашла при крају свом. Мучно је веровати да је ико у Србији онога времена читао ма какве новине и да је пратио пад Наполеонова царства, али су *Новине сербске* ипак биле читане у Карловцима и Земуну, па су вести из њих свакако стизале и до некога у Београду, а Турцима у Београду нису биле пријатне вести о руским победама.

Пре сто педесет година није било ни телеграма ни радија, да би се вести тако брзо распрострањивале. Курири су између Париза и руске престонице носили хитну пошту у временском размаку од седамнаест дана. Срби су, међутим, у Наполеону гледали не само руског него и свог непријатеља, па су жудно очекивали вести о његовоме слому и желели га свом душом. Градски сенатор и капетан сомборски Николај Симић дао је 140 форинти прилога за униформе сомборских регрута, па *Новине сербске* позивају и друге Србе да следују његовоме примеру, не би ли Бонапарта што пре био сатрт, јер је „довео Европу до велике економске беде“. Он је, веле *Новине сербске*, рекао саксонској краљици да ће њен Дрезден рајем земаљским учинити чим савлада Русију, а она му је рекла: „О, не трудите се, сире, јер моји Саксонци већ иду голи и боси као Адам и Ева.“

Наше једине новине оног времена са уживањем бележе победе аустријског фелдмаршала Радивојевића, иначе Србина, извојеване над Наполеоновим трупама у Верони, у Италији, а не пропуштају јавити да је Радивојевић затим именован за команданта Карлштатско-вараждинске границе (према Босни), као што региструју и ново стање илирских послова у Љубљани, а доносе

и списак Срба – официра у аустријској војсци који су погинули или били рањени у Италији у борби са француским непријатељем. (То су: капетан Пантелија Поповић, неки Митровић и Ракочевић, поручници Радосављевић, Блашковић, Ковачевић, Берић, Божичковић, Вукајловић, Смиљанић, Месић, Каравуковић, Красић, Кнежевић, Јанковић, Ивановић итд., од којих је неколицина добила и Орден Леополда.)

Расуло Наполеонових армија је, наравно, довело многе Французе и у заробљеништво! Неки су од њих били доведени у Петроварадинску тврђаву, свакако у бедноме стању. Карловачки митрополит Стефан Стратимировић – пишу *Новине сербске* – послао им је меса, хлеба и десет акова вина (јер је „ча-Стева“ био помало и дипломата!).

Наполеон је тада већ ваљда био упућен на Елбу, а Француска била враћена у своје границе из 1792. У њој је успостављена краљевина (под Лујем XVIII) и заведена Карта – то јест Устав – којим је донепартизам замењен извесном демократијом, о којој *Новине сербске* дају овакву дефиницију:

Демократија јест такво правитељство у коме све општество, у једно скупљено, има врховну власт – дакле: *народна сувереносиј*.

Али шта је са Србијом? У своме броју од 25. јула 1814. *Новине сербске* пишу:

Куга, која се јавила у Београду месеца маја, узела је са врућином велике размере. Хришћани су се разбежали у села и шуме, али их је помор и ту стизао. Турци не обешчествују тој појави много пажње показивати, али се београдски паша из предострожности затворио и никога к себи не пушта. Аустријски цар је послао у Нови Сад совјетника Клобушинског, да предузме мере да куга из Србије и Босне не пређе у цесаревину...

„Илирија је припала Хабсбурговцима, који су апеловали на Илире да им буду верни!“ – читамо у истоме броју... Некако у то исто време Вук Караџић јавља да је у штампарији *Новина сербских*, код Јохана Шнирера, објавио своју *Малу њросионародну славно-сербску њјеснарицу*, те тако те године излазимо са једним новим оружјем у одбрану своје народности. Помаља се једна нова метода у борби за независност, ефикасна као и мач и пушка. Њен је родоначелник „отац нове српске књижевности“, херој који је дуго остао несхваћен од својих савременика.

То је доба Бечког конгреса, на који је дошао и руски цар Александар. (*Новине сербске* не пропуштају да истакну да је био на служби у српској цркви у Бечу, не би ли и тиме охрабриле свој народ.) Уједно, то је доба када су Прота Матеја Ненадовић и Димитрије Давидовић развијали живу агитацију око моћних учесника Бечког конгреса, не би ли им скренули пажњу на Србију.

Средином децембра 1814. *Новине сербске* објављују један текст који им је, можда, служио као подлога у тим очајним покушајима да изазову европску интервенцију у Србији. Он гласи:

Има већ три месеца од како се приватни жалосни гласови разносе да су се Србљи поново побуњивати почели и да су се они и Турци између себе нешто посвадили. Не имајући обстојателног описанија тих прикљученија, хранили смо се сладком надеждом да су то све само једни гласови, који ће без сваког даљег следствија заборављени бити. Међутим је убитачни пламен освете у срцима неких Турака горио... Угњетена раја ослањала се на турско обешчаније да ће јој се живот опростити и претстављала је своја страдања не само великоме везиру, но и самому султану свом. Но Турци се не обзиру на то, па порез на порез налагати почну и час ово, а час оно захтевати стану. Србљи су с почетка све што су Турци искали тачно по могућству своје и давали. Кад су (Турци) опљачкали од народа новац до последње паре, они му одузму и оружје, па онда затраже и коње и одело. Вратиле су се и спахије и бегови, па и они траже своје. У Београду су Турци 42 Србљана набили на колац. Сто окованих Срба је доведено у Београд. Народ бежи у збегове у планине. Али ту нема спаса, зато се прибегло оружју. Из Босне упадају јаке турске чете од 100, 200 и 300 људи, да плене. Око 6000 Турака врше зверства по Србији. Представимо, браћо, жалосно и јадно састојаније Србаља, Србаља који су од Турака тако страшно скучени и угњетени, а од прочих сасвим остављени! Не би ли дакле Србији сердечно учестије на конгресу вијенском сабраних сила заслужили, – Србљи који толико стотина година неосвојиви зид Христијанског вероисповедања јесу?

Завршићемо овај низ исписа из *Новина сербских* од пре сто педесет година једним куриозитетом за књижевне сладокусце. У њима је 18. децембра 1814. први пут код нас био са уживањем поменут Шатобријан (у вези са његовом страховитом оптужбом против Наполеона, Фушеа и Таљерана, изнетом у брошури која ће занавек учврстити његову књижевно-стилистичку славу). Нажалост, Давидовић и Фрушић свакако нису знали да тај ватрени апологет хришћанства није имао интересовања за Србију и њене јаде. Од њега потиче она сурова и неправедна, а уједно произвољна и шупља реч да Европа престаје у Трсту! Шта су се њега тицале силуете Срба набијених на колац по Београду, који је целе 1814. године остављао слику пуне вароши, по којој је харала чак и куга.

Али је зато Други српски устанак био достојан одговор на европску равнодушност према тешкој судбини нашег народа.

Турски заробљеници у београдском граду

После анексионе кризе, кад је Аустроугарска прикључила својој државној територији Босну и Херцеговину – газећи Берлински уговор, вршећи једну превару, насиље и фаталну грешку, која ће јој доћи главе – било је јасно да намерава да прогута и Србију. Она је желела да продужи своја освајања на Балкану и да преко прегажене Србије издије на Егеј, па да у своје границе узме и сву Албанију. То се звало „продор преко Истока“, који је био великогермански сан, уперен против словенства. Русија је на то одговорила аранжирањем Балканског савеза, у којем је видела једини спас Србије, а уједно и отимање Балкана из аустријских канџи. Тај савез је имао за крајње циљеве ослобођење целе европске Турске и протеривање из Цариграда.

Једна тако велика идеја није била и без врло великих ризика за балканске државе (Србију, Бугарску, Грчку и Црну Гору). Енглеска је штитила Отоманску царевину, док је Аустрија сматрала себе за њену наследницу у моравско-вардарској области све до Солуна, а у области Албаније претендовала је на сву морску обалу од Љеша до Валоне (Сазено). Зато је Аустрија подмукло подржавала нереде у европској Турској, подривајући њен ауторитет и стварајући компликације на Балкану, увек под маском турског пријатеља. Срби пак, Бугари и Грци били су нестрпљиви у жељи да прекину те хаотичне прилике и да ослободе своје сународнике од корумпиране немоћне турске администрације. Зато су балкански савезници поднели Цариграду ултиматум којим су затражили хитне реформе у Старој Србији и Македонији. Турска га је категорички одбила, а њен велики везир Норандугијан-паша је рекао: „Допустите ми да се смејем!“ (*Laissez moi rire!*) То је било почетком септембра 1912...

Турска је одмах почела и да мобилише, јер је предосећала рат. Њен је план био да прво туче Србе, а затим редом: Грке, Бугаре и Црногорце. На то су

средином септембра и балкански савезници почели и сами да се мобилишу. Велике силе су их одговарале од рата, као и Турску, која је, иако исцрпена финансијски и морално, била јако самоуверена, а у општој кризи духова због младотурског покрета. Турски понос је, међутим, био дирнут у живац, и Турци су били убеђени у своју војнички победу, у коју је, уосталом, била уверена и Аустрија, па је изјавила да ће остати неутрална ако рат на Балкану задржи „локални карактер“, чиме је наговестила да неће дозволити руску пресију на Турску и никакво интересовање у корист тучених Срба, Бугара, Грка и Црногораца. Њена главна жеља је била да нестане Србије – која лежи између ње и Солуна – и да никако не дође до заједничке границе Србије и Црне Горе, што је била „догма“ њене разроке и кратковиде „дипломатије“.

Почетком октобра, још пре објаве рата, дошло је до крвавих окршаја на српско-турској граници. Беч је радосно запљескао, привиђајући у томе прологу наш пораз. Чак и многи пријатељи Срба су се забринули за Србију, која је своју слободу, независност и територију ставила на коцку. Али је у Србији било толико одушевљење за рат да је – по Скерлићевој речи – војни обвезник летео под заставу као да иде у сватове, а идеја водиља тога свега је била освета Косова. Мобилизација је изведена за цигло неколико дана, а јавило се више бораца него што их је било на списку. Србија је избацила десет пешачких и једну коњичку дивизију (уз артиљеријску „пратњу“), што је све бројало око 280.000 људи – све првокласно опремљено и све у таквоме бојном поретку да је то изненадило не само странце него и саме Србе.

Па ипак, и поред вере у своју правичну и свету ствар, Србе је обузимала и нека зебња, а било је и људи које није остављао страх. Неки су се питали шта ће бити са Србијом ако се Турци пробију до Ниша, и ако се понови Ђунис, а зна се да су многе личности из ђифтинских кругова мислиле како ће склонити породице и злато и гледале да држе везу са бечким личним пријатељима. У Смедереву је, на пример, било људи који више ноћи нису спавали јер је ваљда из аустријских извора била проширена „верзија“ да ће главни турски налет бити на Србију и да је он већ почео – пошто ће Турци Моравом право на Дунав – те су неки трговци простодушно крили робу у сену и на тавану, а жене су сузних очију живеле у великој стрепњи...

Турци су заиста и кренули главном снагом на Србију, али су на Куманову претрпели одсудан пораз 10. и 11. октобра те је 12. октобра већ свима и свакоме лакнуло око срца, а кад су наше трупе 13. октобра још ушле и у Скопље, у Србији се проломило од бучне радости и весеља, и сузе радоснице су заблистале у свим очима. То је био велики тренутак који је значао судбоносно срећни преокрет у историји југословенства и Балкана, толико очигледан да нико није могао да се отме његовом значењу. Косово је било освећено и вековни завет је био испуњен...

Десет дана доцније Срби су били већ пред Битољем, Европа изненађена, Беч згранут. Српске дивизије су често држе напредовале него ли што им је Врховна команда стизала да издаје наређење о даљим покретима. Она је избила и на Јадран, али је, уз захтев Аустрије и великих сила, морала да се одатле, морем, преко Грчке и Солуна, повуче и врати. Циљ рата: ослобођење Старе Србије и Македоније, као и пробој до Јадрана, био је остварен, а победа потпуна, уз цену од 5000 погинулих официра и војника, 18.000 рањених и око 8000 помрлих од зараза и зиме... Ниједан српски војник није био заробљен, а ми смо имали око 7000 турских заробљеника (са 125 топова), али ваља знати да нама није било стало до заробљеника, па је Турцима омогућено да беже, да се пресвлаче у цивиле и да се губе где ко зна.

Међу тим турским заробљеницима је био и један млад официр, потомак једног од злогласних београдских дахија. Наши су га одмах пустили да иде у Босну, али је он 1914. опет доспео као заробљеник у наше руке, и то овога пута као аустријски официр, али је опет из кавалерства пуштен на слободу.

Код Срба је само један официр на Куманову побегао из строја, те је требало да буде осуђен на смрт, али је војвода Путник рекао: „Изабаците беду из војске да том пресудом не баците љагу на официрски кор“, те је био само ражалован и пуштен да иде у Беч, где је учио неку трговачку школу...

Турски заробљеници су доведени у београдски и смедеревски град, где су сви одреда добијали скоро исто дневно следовање као и наши војници. Црвени крст и разне добротворне установе су их помагале рудљем, медикаментима и на све друге начине. Омогућено им је, наравно, и да пишу својима. Грађанству је било дозвољено да их недељом посети, и да им дели понуде.

Сви ти заробљеници су били већином Анадолци, људи из Мале Азије. Они су били смештени по нашим касарнама, у „општим собама“, заједно са њиховим официрима, који су до пре неколико недеља веровали да ће другачије стићи на Дунав. Читаве поворке Београђана су недељом, водећи за руке своју децу, ишле да их обиђу и доносиле им читаве корпе колача, воћа, дувана, шећера и кафу, што су чинили и Смедеревци, на апел тамошње општине грађанству (плакатом) да буде великодушно према тим несрећницима. Ту је било чак и дирљивих сцена, јер су и неке мајке и сестре наших изгинулих војника из „севапа“ делиле заробљеним Турцима грожђе и друго воће, пешкире и чарапе, а њиховим официрима цигарете, кафу, па чак и ракију....

Ови давно заборањени догађаји и сцене из живота иду у „черте народа сербског“, који никад није био осоран према непријатељу кога је победио, заробио и разоружао, па ма колико да је од њега препатио.

Нова година у старом Београду

Прослављање Нове године није наш народни обичај. Нова година се у Србији одскора „дочекује“. У Карађорђево доба, па и у доба кнеза Милоша, првога јануара (по старом календару) завршавао се Божић и зато се тај дан звао Мали Божић. Једини обичај вредан помена било је терање Божића. После богатог ручка, млади људи су пројаживали коње атаром свога села и гонећи Божић, који је прошао, гонили су симболично стару годину са свим злима које је донела ако није била родна, ако се, док је трајала, десио помор стоке, ако је имала да се памти по некој поплави или некој сличној елементарној несрећи. После јахања, они су се весело враћали кућама и седали поново за пуну софру, на коју би жене донеле „василице“, премазане медом, које су се тако звале зато што је тога дана „падао“ Свети Василије. Сем тога, домаћину је служена свињска глава од божићне печенице, остављена да се једе на тај дан.

Један далеко важнији обичај био је везан за Мали Божић, јер је под Карађорђем то био дан када су у Београд долазиле народне старешине да положе рачуне о своме раду. Мали Божић је био дан када се састајала Народна скупштина да решава о буџету за идућу годину. Једни су тај дан чекали са нестрпљењем, да би могли изнети своја мишљења и критике на рад централне власти, а други су тешка срца долазили у Београд, јер су имали да правдају своје локалне издатке и дефиците и да чује Вождове оштре прекоре. На тим скупштинама дискусије су често биле и жучне, јер су војводе последњих година устанка били у завади са централном управом, па и међу собом. Зато је неко приликом пропасти Србије 1813. рекао: „Мали Божић нас више неће затећи заједно!“ – при чему је мислио на 1. јануар 1814.

У народу није постојао неки нарочити начин честитања Нове године, утолико пре што ни нова година српске православне цркве не почиње 1. јануара, него 1. септембра, јер црква тада препочиње свој годишњи „репертоар“

Милан Јовановић
Стојимировић



**СИЛУЕТЕ
СТАРОГ
БЕОГРАДА 2**



ПОРТРЕТИ

Приредили
Зоран Ч. Јовановић и Дејан Михаиловић

Copyright © 1971, 1987, 2008, 2024, Милан Јовановић Стојимировић
Copyright © овог издања 2024, ЛАГУНА



Милан Јовановић Стојимировић, око 1935. године
(Историјски архив у Смедереву)

Садржај

ДРЖАВНИЦИ И ПОЛИТИЧАРИ

Господар Младен	13
Прота Матеја.	18
Војвода од Пореча.	22
Аврам Петронијевић	27
Ђир Анта Протић.	32
Гарашани	37
Намесник Гавриловић	40
Јован Ристић	44
Гроф Чеда Мијатовић*	50
Филип Христић	53
Димитрије Матић	58
Белимарковићи	63
Капетан Миша.	65
Сара Карађорђевић.	70
Каљевић	74
Господин Ђока Павловић	78
Доктор Владан.	81
Ујкино дете.	87
Паја Бунда	91

* Звездицом су означени наслови текстова који нису објављени у претходним издањима.

Павле Мијајловић	95
Гига Гершић	100
Таушановић	103
Др Лаза Пачу	107
Балачко	112
Балачко (2)*	117
Војислав Петровић Граматикус	121
Веснић	125
Прота Ђурић	131
Стојан М. Протић	135

НАУЧНИЦИ, КЊИЖЕВНИЦИ И УМЕТНИЦИ

Први урбаниста старог Београда	141
Доситејева својга*	146
Carissim	149
Стари бард	154
Корнелије Станковић*	158
Чика Љуба Ненадовић	161
Коста Цукић	166
Јосиф Панчић	170
Милош Милојевић	175
Јован Цвијић	179
Михаило Петровић Алас	183
Вулић	189
Антун Михановић	193
Стева Тодоровић	197
Змај	202
Мирован Глишић	208
Станка Глишићева	212
Лаза К. Лазаревић и његова мајка	216
Војислав Илић*	220
Милорад Митровић	225
Орион	229

Кнез Божидар	233
Матавуљ	237
Бијесни Драгиша	242
Фотије Иличић	247
Стеван Сремац	252
Лаза Комарчић.	257
Како је Радоје Домановић остао без државне службе	261
Чича Илија	264
Дим. Ц. Ђ.	268
Пера Тодоровић	272
Нушић*	275
Бен Акиба	279
Зорка Тодосићка.	287
Миле Крпа	291
Даница Марковић.	296
Цоца	299
Последњи дани Петра Кочића	303
Скерлић.	312
Јелена Скерлић	316
Др Бранислав Петронијевић	320
Светислав Петровић Жолика.	325
Расински	328
Драинац.	332
Личеноски	336
Брана Цветковић*	341
Тин Ујевић	345
Јелена*	349
<i>Речник џуџица и мање џознајих речи и израза.</i>	<i>353</i>

ДРЖАВНИЦИ И ПОЛИТИЧАРИ

Господар Младен

Доајен наших историчара, који већ више од пола столећа студира и обрађује епоху Првог устанка, професор М. Ристић, задужио је ових дана љубитеље историје монографијом о Младену Миловановићу, једноме од главних Карађорђевих сарадника, који је уједно и најомрзнутија личност свога времена. Позната је ствар да на њему лежи сав одијум за пораз из 1813, пошто се зна да њега историја сматра за себичног смутљивца и за војводу који није био никакав војсковођа, а који је завађао главне људе устанка, те је представљао за њих одвратног Вождовог фаворита, на кога су бацали одговорност за све кобне „погрешке“ које су Србију довеле до слома. Нас, наравно, не интересују велике историјске тезе и антитезе, и ми ћемо овде, служећи се донекле књигом професора Ристића, дати само кратак животопис Миловановићев, са жељом да нас професор Ристић што пре обрадује и једном монографијом о војводи Миленку Стојковићу, који је био антипод Младенов и по памети и по јунаштву, а и по својој политици.

Младен је био трговац из села Ботуње. Пре устанка је мало хајдуковао, а мало и трговао као Вождов ортак и побратим. Њему је 1804. било већ преко четрдесет година и био је имућан газда, свињарски трговац. Турци су га заробили, и Вожд га је фебруара 1804. трампио за осамнаест турских заробљеника. То је био почетак његове каријере. Вожд га је, дакле, волео, њих је везивало старо пријатељство, Младен је био повереник великог човека и његова политичка креатура. Ми не знамо перипетије тога пријатељства пре устанка и нећемо их никада ни сазнати. Свакако, Младен је нечим много обавезао Вожда. Он је био психолог, а према Вуковом казивању, и речит. Лукијан Мушицки, који га је почетком устанка видео у Смедереву, каже да је био крупан и леп, што значи да је имао и спољног престижа. Други га скоро једногласно сврставају у одвратно лукаве људе, али се може наслутити да

није био ни без идеја и да је умео да заповеда. Оно што му сви замерају, то је да није умео да разликује своје од државног и да је својим отимачинама компромитовао устаничку администрацију. Био је трбушаст и склон добром залагају, али није био „попашан“ на женски свет, као војвода Миленко или Милош Обреновић. Није био писмен (или је био врло оскудно писмен), али је имао извесне урођене таленте за преговоре, за судске расправе и за стварање котерија. Његов главни сарадник био је злосрећни Милоје Петровић, који му је служио као машице у пословним и политичким операцијама, док му Вожд није одсекао главу. Међутим, скоро никакве оптужбе код Вожда против Младена нису успевале, јер га је он штитио и чувао као свог најближег агента чак и онда кад би и сам увиђао колико је Младен непопуларан.

Кад је заузет Београд, Младен се настанио у конаку хахије Фочић Мехмед-аге и почео да живи на врло великој нози, сав у срми и у сухом злату, користећи власт у своје личне трговачке сврхе. Он је тада у Београду имао *ius gladii**, то јест право да изриче и смртне казне, па је многе испратио на онај свет сâм на своју руку. Неко суптилно правно осећање он није имао. Напротив, био је безобзиран.

Занимљиво је напоменути да је он већ тада рекао Родофиникину да је циљ устанка национална и државна слобода: „Ми смо за онакву државу каква смо и били, чије границе тежимо да успоставимо“, рекао је он и додао: „Ми примамо свачију помоћ, али ћемо се од било чијег интервенисања бранити до последњег човека!“ (То је значило: Ми се Турака не дојимо, а ако би нам ко сметао, ми ћемо се и од њега бранити.) Овај став Младенов показује да је он имао јасну представу о значењу устанка, и да је умео државнички да мисли. Али идеје вреде онолико колико и људи који стоје за њима, а он је са једне стране био уман, али с друге себичан, па је трговао житом, сољу, плацевима по Београду, њивама, свињама, дрвеном грађом, воденицама и ђумруцима (закупом царина) и пљачкао муслиманске грађане у Београду и Шапцу, а то се није слагало једно с другим. Он је уопште остављао утисак да је Србија његов трговачки монопол и умногome био у томе претходник кнеза Милоша. Додуше, он није држао око себе „хор нимфи“ (како вели Баталака за војводу Миленка, који је себе окружио везирским сјајем), али је био одвратни грабљивац, ненасит у бесправном прибављању добара, среброљубац до сржи. У својим себичним побудама он је помишљао 1808. чак и да свргне или смакне Вожда, па није ни чудо што су се људи бојали да ће га Вожд убити. Извесно, он је као бистар човек увиђао да би без Вожда био нико и ништа, а да би Вожд био Вожд и без њега, па се зато врло често додворавао Карађорђу. Поред тога, увек се залагао за Вожда и за централизацију управе, да не би морао дискутовати са војводама, јер му је било лакше утицати на једног човека него

* Лат.: право мача. (Прим. прир.)

на више њих, међу којима су Јаков Ненадовић и Миленко Стојковић били људи који су стајали изнад Младена и који га нису много зарезивали. Сасвим природно, Младен је зато и био за наследну монархију, као што је био и за независну државу, само не за ону коју је предлагао Родофиникин, који је замишљао једну „вождовину“ са Софијом и Скопљем у њеним границама, али под протекторатом Петрограда. Таквом свом пријатељу Вожд поклања Аду Циганлију, из чега се види да је Младен знао да наплати своју приврженост од Вожда и да му је био оно што су Наполеону били Таљеран и Фуше заједно: његов први сарадник, уосталом лукав и понекад веома смеон да људима креше у лице и врло непријатне ствари које су они морали да отрпе јер су знали да иза њега стоји Вожд. Али је Младен умео да буде и својеглав и да ради на своју руку. Исто тако, нико га није могао збунити; умео је да разговара и са једним аустријским ерцхерцогом (Карлом, у Земуну 1808, оним Карлом који је ратовао против Наполеона). Он је чак дозвољавао себи да буде и безобзиран, јер је, на пример, наредио да се убије једна Родофиникинова љубавница, као што се служио злочиним у другим, мање деликатним приликама. Био је посвећен у све потезе Вождове личне политике, па и у његов покушај нагодбе с Бечом, с тим да Србија не буде прикључена Угарској, него да дође под хабзбуршку власт у виду посебне војне границе. То је било у часу кад су Аустријанци прижељкивали да им Срби уступе Београд, до чега, срећом, није дошло. Штавише, Србија је тражила за себе све до Једрена, са границом на Марици, успостављање српске царевине, слободну пловидбу Дунавом, право на ковање свога новца и држање стајаће војске, као и право примања и слања амбасадора и – излаз на море, и то свакако на Јадранско море. Турци су, уосталом, Вожду нудили титулу врховног кнеза, али је он тражио да му се пре тога да Призрен (због везе са Црном Гором).

Наравно, жеље и државни планови су се мењали са ситуацијом у Европи. Наполеон је угрожавао Аустрију, и она није имала снаге да се ангажује и на Балкану. Турци су стрепели од Руса. Београд је узалуд бунио Бугарску и Босну. Почетком 1809. Вожд је регрутовао чак и Јевреје и Грке. Родофиникин је обећавао руску помоћ, која није стигла, те је Вожд напустио Нови Пазар, а због несреће на Чегру и Делиграду пуцао на Младена као виновника раздора међу војводама (и ранио га у мошнице, тако да је Младен остао ујаловљен, жалећи, можда, што ту рану није добио у рату као јунак, него као казну за шепртљанство, сплетке и друге прљавштине). Али се он ни тада није одлепио од Вожда, који је његов медијум и егида. Војводе би га растргле, у народу је непопуларан, али он воли власт. Свестан је да Русија не жели да у Србији види Аустријанце, а да Беч не може да поднесе ни мисао да на Балкан дођу Руси. Зато Метерних изјављује да је ипак најбоље да Србија остане у Турској. Вожд је био очајан: он је имао према себи Турке, а у земљи опозицију, Јакова Ненадовића и Миленка Стојковића, који је отворено тражио руске трупе да

у земљи успоставе ред. У тој скаламутњи, Младен прави два фина потеза: он успева да приволи Вожда да одобри удају своје кћери Полексије за његовог синовца Јовицу, а своју кћер Јоку удаје за Јеврема, сина Јакова Ненадовића. Овом првом брачном алијансом он је парирао Вождов гнев и опет му се приближио – и то блиским сродством – а оним другим, политичким браком, ућуткао је Ненадовиће, приближивши их и себи и Вожду, чиме је парализовао опозицију. (Из тога брака била је рођена кнегиња Персида, жена кнеза Александра Карађорђевића, која му је родила десеторо деце.)

Требало је још само савладати војводу од Пореча, господар Миленка, иза кога је стајао Хајдук Вељко, као и Милоша Обреновића (кога је Младен назвао рутавим псом). Разочаран, Вожд је слао свог старијег сина Алексу (марта 1810) у Земун да позове Аустрију да узме Београд (и друге пограничне градове). Исте године је, ради задовољења јавног мњења, био погубљен Младенов ортак, војвода Милоје Петровић, али је повика на Младена остала и агитација за устав постала жестока. Сређивање прилика било је немогуће. Седмогодишње ратовање истрошило је и средства и духове. Србија је била разривена изнутра, а угрожена турском надмоћи. Она се ближила својој катастрофи из 1813. и један период њене историје био је затворен. Пале су велике жртве, али је Младен рекао: „Свадба не може ни да буде без меса“, а после пропасти дошло је до узајамних оптуживања и објашњавања, па је Вожд у Петроварадину потегао пиштољ на Младена да га убије, одбијајући његове савете и вичући: „Ђути, са тебе је Србија и пропала!“

Али Младен се није лако одрицао политике. Он је успео да се „искобеља“ и да дође у Русију, која му је дала годишњу пензију од три хиљаде рубаља, па је и тамо лихварио и трговао, политизирао и сплеткарио, а 1815. ишао је у Париз да дејствује код цара Александра у интересу Србије. (Занимљиво је напоменути да је он тада, у Француској, сасвим случајно, у Салону, срео свога зета Јеврема Ненадовића, који је као поручник једног руског коњичког пука ратовао против Наполеона.) Затим се вратио у Русију, пустивши Вожда да пре њега оде у Србију и да у њој нестане. После тога је интригирао са Грцима и, вероватно као слободни зидар, учествовао у Ипсилантијевом устанку. А кад је тај устанак сломљен, он је побегао у Мађарску, одакле је слудовао да се новембра 1821. врати у Србију, где је стигао у просјачком оделу, у нади да ископа неко злато које је закопао 1813. на Ади Циганлији. Кнез Милош га је, наравно, примио са неповерењем, али га је оденуо и прихранио, а затим је почео да се на њега обрецује и да са њим тера шегу. Некада обесни и моћни Младен је то све морао да трпи и да се каје што се вратио у Србију. Осетио је да код циничног Милоша неће моћи да врши никакав утицај и да га Милош презире. А Милош – да га још више понизи – инсценирао је против њега разне „народне“ и приватне тужбе, које су се све сводиле на потраживања, наплате дугова и обештећења за трговачке и друге финансијске махинације,

стварне и измишљене. Милош му је говорио: „Брани се!“ па је сеирио у призорима Младенове немоћи. Горке је часове имао тада онај пред којим је Милош некада дрхтао. Младену је тада било преко педесет година, Милошу четрдесет. Милош је био оран и на сарказме на рачун Младенове делиградске ране, па се заклачињао и за Младенов други брак (и друге брукe). Најзад, једнога дана он му је рекао: „Ја ти овде не могу сачувати главу од Турака и твојих поверилаца, него бјежи, несрећниче, у Црну Гору!“ На то је Младен снуждено рекао: „Видим већ свој крај, него чини са мном што хоћеш и нека ти је богом просто, бар ће ми се знати гроб!“ Милош га је после тога испратио да иде „преко Лима“, а сердару Мицићу, ужичком гувернеру, наредио да га смакне, што је овај и учинио. Кад је то било готово, Милош се шеретски вајкао: „Ђе оде онакав човек међу дивљаке, те га убише!“ – а Младеновој удови је доцније одредио сто талира годишње пензије. Леополд Ранке је о Младену (под Вуковим утицајем) написао: „Он је сам некад био цео Правитељствујушчи совјет, али се он том силом није служио за чисте намере.“ Домаћи историчари су увек истицали само Младенову грамзивост, невојничко држање у рату и његов кобни утицај на Вожда.

Прота Матеја

Прота Матеја Ненадовић спада међу највеће и најзанимљивије фигуре и духове нашег XIX века. Човек не зна у чему је био већи и чиме је више задужио своју земљу. Био је ратник и војсковођа, дипломата и високи управни функционер, политичар и државник, а уза све то још и писац, кога и данас читамо са уживањем као једног од наших најомиљенијих класика. Водио је вишеструк живот, а ни на једној линији није попустио, јер је био човек јака ума и веома снажног телесног састава. Једна од најизразитијих индивидуалности чак и у оно устаничко доба које обилује јуначким карактерима, он је умео да буде и филозоф, а на махове чак и сибарит, јер је волео добро оружје, лепе коње, богату трпезу и садржајну књигу, као што је уживао и у пријатним разговорима и био веома духовит козер. Његов син, књижевник и песник Љубомир Ненадовић, наследио је од њега скоро све црте његовог филозофског карактера, а његов унук по кћери Драгиша Станојевић – човек који је превео на српски Ариостовог *Бијесној Роланда*, Дантеову *Божанску комедију* и друге велике епосе – имао је у себи много „жица“ свога великог деда.

Прота Матеја је био син кнеза Алексе Ненадовића, кога су дахије посекле 1804. Војвода Јаков Ненадовић био је стриц Протин, а Јаковљев син Јеврем – отац кнегиње Персиде – брат од стрица. Ненадовићи су себе сматрали првом фамилијом у Србији, држећи да чак иду и пре Карађорђевића и Обреновића, а објективни историчар мора да их стави одмах уз ове, јер не зна кога би им претпоставио. Они су били политичка и народна кућа и пре устанка, а давали су људе од акције и од значаја равно двеста година, те су се с правом поносили својим племеном и његовим заслугама.

Прота Матеја је рођен 1777. у Бранковини код Ваљева. Писмености се учио код куће, а нешто књиге је учио и у Купинову (у Срему), после чега су га запопили у шеснаестој години живота, да му већ годину дана доцније (1794)

даду и протин појас. Наравно, пре него што су га запопили, морали су га и оженити, али је он имао несрећу да му прва жена умре, те је дуже времена живео као удов, док га кнез Милош једном није на силу, онако по његовски, поново оженио младом удовицом, не дозвољавајући да га због тога распопе. Из овог другог брака родио се Љуба Ненадовић, „ваљевски Демокрит“, како су га називали његови савременици.

Проти Матеји је било око двадесет седам година кад је у име устаничке Србије кренуо за Петроград да тражи помоћ и савезништво Русије. Ваља замислити тога човека, дотле сеоског попа, како иде у ту мисију као први амбасадор своје земље. Он је био кршан и леп човек, а војвода Миленко Стојковић му је дао на поклон бунду једнога од дахија, да боље репрезентује првог дипломату тек пробуђене земље. Шта је он све радио на томе путу и како је пролазио саоницама преко огромних раздаљина између Дунава и Неве, описао је сам у својим *Мемоарима*, у којима је себи и потомству положио скоро сав рачун о свом животу. Мора се само жалити што нам, уместо једне, није завештао десет књига својих успомена и опажања, јер је био и оштроуман, и истинољубив, и упечатљив, и мислилац. А пошто је био и јунак, и мудар човек, није никакво чудо што је 1805. био председатељ српског Правитељствујућег совјета, дејствујући као законодавац, као администратор и као извршна револуционарна власт, одевен у мантију, али са сабљом о бедру, увек готов да се туче на бојноме пољу, а да у збору војвода мири завађене, кроти обесне и саветује неискусне – и да наређује.

Приликом пропасти Србије 1813. он није хтео да иде из земље, што је био акт велике личне храбрости, ризик због кога је могао лако изгубити главу. Јер он је био војвода и Ненадовић, а наступала су „смутна времена“. Његов званични биограф вели да је он, који је међу отечества дотле лично бранио (с оружјем у руци), остао у земљи да „блажи духове“, не желећи да иде у емиграцију. Свакако је ту било и неких личних разлога, које не знамо, али знамо, углавном, да је имао среће, јер му је остала глава на рамену, те је 1815. године, за време Бечког конгреса – који је ликвидирао наполеонско доба – заједно са Димитријем Давидовићем ишао од врата до врата, обијајући прагове да моли за „српски род“, те је успео да подејствује да се код блистателне Порте „положеније Србима олакша“. Затим је са кнезом Милошем сарађивао на сређивању прилика и завођењу државне администрације, служећи као капетан и судија, увек признат и знатан, увек на ударцу, често чак и у опозицији, јер је имао широк поглед и тачан суд, а није трпео ни насиља, ни незнање, а ни људску неискреност. Извесно, те особине му нису могле обезбедити само поштовање, него су му доносиле и непријатности, сиромаштво, па га чак уводиле и у опасности, али је он, зачудо, преживео прву владу кнеза Милоша јер је као опат Сијес, који је – питан шта је радио за време терора – рекао: „Живео сам и дочекао тише дане.“

Године 1839. он је совјетник и жива веза између старије и млађе генерације, спона двају доба, копча између људи који су 1804–1815. стварали Србију и оних који су хтели да организују уставноправну државу. Тада је живео у Београду, ту преживео 1842, затим 1848. и друге важне датуме, претурајући преко седе главе многе државне и народне кубуре, утичући здравим разумом, зрачећи огромним животним искуством. Сродничким и политичким везама он је био везан за Карађорђевиће и био готов да се за њих крви уз Вучића за време Катанске буне, али је умео да заузме и опозициони став, држећи се омладине и финансирајући *Шумадинку*, лист свога сина, који је развијао напредне и либералне идеје. Често је одлазио књижару Валожићу, где су се скупљали интелектуалци онога времена и ту измењивали мишљења о светској политици, а често је шетао и по разбојиштима око Београда и разговарао са саборцима из Вождове епохе, тражећи да се њихова сећања записују и чувају за историју, док је његова кућа била политички клуб у коме су дестилирани и пречишћавани многи политички појмови и личне вредности.

Године 1852. Прота је затражио пензију и напустио Београд. Отишао је да живи у Ваљеву, што је вероватно значило неку врсту кидања са двором и режимом његове синовике, кнегиње Персиде. Тамо је живео читајући и пишући, забављајући се са унучићима и ћаскајући са пријатељима.

Двадесет осмог новембра 1854. пре подне био је у цркви, после подне је играо клиса са унучима у башти, а увече се нешто дуже него обично предао побожним медитацијама, вечерао, слатко спавао и око поноћи звао слугу да му подстакне ватру, жалећи се да га је обузела нека хладна језа. Сутрадан је био озбиљан, затражио је причест и примио је, па је заћутао, али је био спокојан. Рекао је: „Нисам оставио ништа несвршено од онога што су отечество и моја совјест од мене тражили, а ја сам увек готов умрети!“ И умро је, уочи Светог Андрије, који је онда слављен као дан освајања Београда. Окупан у вину и обучен у свештенички орнат, положен је у ковчег за који је сам спремао храстове даске док је још био жив, а поклопац сандука је био покривен његовом војводском заставом из Првог устанка, на који су укрштено стављене његова протска палица са златном јабуком и његова сабља у сребрној канији, окићена драгим камењем. Затим су га однели на место где му је био посечен отац, па је унет у цркву. Опело му је било тек 1. децембра, јер се чекало да се скупе његови ратни другови из целе Ваљевске нахије, а после црквеног обреда дванаест свештеника и архимандрит Боговађе изнели су га и предали судијама и официрима, који су га однели до Куле, где га је дочекало шестсто коњаника за заставом браће Недића (оних са Чокешине). Одатле је кренула пратња, на чијем је челу ношен Протин војводски барјак; иза њега су два сеиза водила Протинога коња, о чијем је празном седлу, прекривеним црном чохом, висила његова војводска сабља; онда су следовала кола са ковчегом, око којих су били свештеници, чатци и ђаци певачи; за њима су јахала два

Протина сина и други Ненадовићи, као и њихови пријатељи, те је тако донет на шанац, где се некад крвио са Турцима, па се тек онда кренуло за Бранковину, где га је дочекао син Александар, у оно време већ министар. Ту је три пута обнесен око цркве и сахрањен поред оца Алексе и две војводе из куће Ненадовића, Јакова и Симе.

Занимљиво је забележити да је тада, над отвореним гробом, посмртну беседу Проти одржао Љубомир Радовановић, пријатељ његових синова – који ће 1868. са Ненадовићима учествовати у убиству кнеза Михаила – иначе републиканац као и Протин унук Драгиша Станојевић. То су чињенице које би вредело повезати и, ако је могуће, објаснити као „позађе“ и пролог топчидерске трагедије.

Војвода од Пореча

Господар Миленко Стојковић, војвода и командант пожаревачки, није био млад човек кад је избио Први устанак. У томе тренутку он је већ имао за собом разне ратничке и политичке подвиге, као и велика лична искуства, а „формирао“ се за време аустро-турског рата, кад су се и Срби подигли против Турака и служили у такозваном фрајкору. То је био један важан војнички одред, састављен углавном од домаћих људи који су добро познавали војиште у Србији, а били су сити турске владавине, па су се тукли као рисови. На челу са капетан Кочом Петровићем, Срби су се листом дигли на оружје и јуначки ослободили скоро сав Београдски пашалук. Лаудон је био заузео и Београд, те су се наши преци понадали да свиће зора слободе и да нису узалуд проливали крв. Али смрт аустријског цара Јосифа II – који је Србе јако ценио – прекиде ово ратовање, јер је Јосифов брат и наследник, Леополд II, закључио 1791. са Турском Свиштовски мир и повукао своје трупе из Србије. Идуће године и Русија је закључила са Турском мир у Јашу, те су се Срби прилично разочарали и осећали се као политички изиграни. Њихове жртве су изгледале узалудне, а Кочина крајина је оставила само болне успомене у народу. Међутим, ово ратовање није било некорисно, јер су се Срби у њему оспособили да рукују оружјем и да се војнички организују на онда савремен начин.

Четири аустро-турска рата у XVII и XVIII веку пружала су Србима увек прилику да се боре за своје ослобођење и да стичу војничка и политичка искуства, горка али потребна, јер се без њих не би могли ни замислити бојеви под Карађорђем.

Свиштовски мир донео је Србима у Београдском пашалуку извесне слободе, од којих су најважније биле изражене у каквој-таквој верској трпељивости, у извесној пореској реформи и у забрани јаничарима да се врзмају

по Београдском пашалуку. Турци су стали на гледиште да са Србима најзад треба да буду добро, не би ли их одвратили од сарадње са Аустријом у случају нових заплета са њом. Али јаничари нису признавали то ново стање ствари. Они су се окупили у Видину око бунтовника Пазваноглуа и тежили да са њим освоје Београдски пашалук. Београдски везир Мустафа-паша видео је у томе велику опасност и за свој положај и за своју главу. Да би добио сигурну војску која ће га бранити, он је пружио руку Србима и наоружао их, што је значило једну дотле нечувену ствар, јер је Србима, као раји, било дотле забрањено да носе оружје.

Срби су се јуначки борили против Пазваноглуа и јаничара, показујући притом и знање у ратовању, стечено за време Кочине крајине, али кад је Наполеон упао у Египат, султан Селим III – дотле загрејан за реформе – одједном је поново дозволио јаничарима да се врате у Београдски пашалук и пружио руку измирења одметнику Пазваноглуу. Јаничари су одмах притисли Србе и почели им одузимати оружје, а београдског везира и српског пријатеља Мустафа-пашу, названог Српска мајка, удавили су већ децембра 1801, па су тирански завладали Србијом.

Четири крволочне дахијске поглавице: Аганлија, Кучук Алија, Мула Јусуф и Фочић Мехмед-ага, завеле су у Србији режим терора, пљачке и насиља. То је било оно време за које гуслар вели да је „крвца из земље проврела“, јер се самовлашће час претварало у безвлашће а час у хаос. Народ се нашао у љутој невољи и спремао на буну да се ослободи дахија, а дахије су јануара 1804. извршиле сечу кнезова и других угледних људи, у жељи да Србе обезглаве.

Међутим, 2. фебруара 1804. плану устанак, који су помогли чак и они Турци којима је било стало до успостављања поретка. Султан је тада послао у Србију Бећир-пашу да смири ту борбу. Чим је он с војском стигао на Врачар, дахије су побегле низ Дунав, а Бећир је за њима послао Миленка Стојковића, који се раније борио против јаничара у чину буљубаше. Миленко је побио дахије у Ади Кале и поодсецао им главе, а покупио као плен све њихове ствари, па је једну богату дахијску бунду поклонио и Проти Матеји Ненадовићу кад је овај пошао за Русију.

Тада се први пут јавља у историји тај омањи, црномањаст човек, родом из Кличевца на Дунаву, који је водио порекло од косовских досељеника. Његова слава је одједном пукла до Цариграда и он је одмах постао велика политичка личност, утолико пре што је са Добрњцем дигао на устанак Пожаревачку нахију и што је одмах показао велику војничку храброст и спремност. Поред Карађорђа, он је био други човек у земљи, а он је тај свој положај дуговао само себи. Домаћи и страни људи су га сматрали за најдаровитијег војника, најмудријег старешину и најугледнију политичку фигуру међу устаницима. Он је заиста био усталац и човек који није спавао на ловорикама, али није олако признавао ни туђу власт над собом.

Упоран и расудан, сталожен и смеон, Миленко Стојковић је представљао посебан тип човека у устанку. То није био ни сељак, ни чобанин, ни хајдук, него варошанин и „дућанџија“, а уз то турски официр и господин на турски начин. Није искључено да је пре устанка прелазио Дунав и да је „омирисао“ европску цивилизацију преко банатских градова, али је извесно да је имао неко схватање о нацији и да се борио за стварање националне државе, јер је веровао у идеале народне слободе, па није положио оружје ни кад су јаничари ликвидирани, а онда се устанак већ претворио у отворену буну против Цариграда. Он је одбио Хафиз-пашу на Иванковцу (6. августа 1805), а затим продро у Пореч (острво варош прекопута Доњег Милановца) и стигао да очисти од Турака Дунавски кључ, допирући до Кладова и Неготина, некадашњих упоришта јаничарских. На Штубику, он се славно тукао са Мула-пашом и јуначки издржао опсаду, које су га ослободили Вожд и Руси, који тада пређоше Дунав.

Али између Миленка Стојковића и Карађорђа никада није постојао срдчан однос, јер је Миленко критиковао Вождову околину и зато бивао чак и лично угрожен, те је морао да иде у Тополу на покору и помирење са Вождом, који није хтео ни да га погледа, а то је слутило на зло.

Вожд је тога дана врбовим пружењем поплитао неки плот на свом имању. Господар Миленко је немо и иронично и сам узео бreme пружа, па се и он са друге стране својски дао на посао, правећи се да се ни њега не тиче Вожд, него само тај поплет. Радећи тако, они доплетоше сваки свој део и нађоше се очи у очи на средини плота. Вожд погледа у Миленка, а овај у њега, сваки очекујући шта ће који учинити, то јест да ли ће исукати нож или се машини кубуре, али Вожд рече: „Хајдемоте да ручамо!“ Ова анегдота приказује Миленка као врло одлучна човека, а уз то и психолога и духовитог јунака. Миленко је умео да се пошали и са Вождом, као и са својом главом. Може се мислити какве су разговоре о ручку водили тај лав и тај тигар. Вожду се мора приписати у велику заслугу што тада није смакао војводу од Пореча.

Њих двојица су били људи различитих карактера и погледа на свет. Какав-такав, Вожд је према Миленку био западњак, док је Миленко био оријенталац. Вожд је био једноставан у свему, па и у одећи и обући, као и у храни и пићу, а Миленко је у Поречу живео као паша, окружен харемом од шездесет жена, које су пред њим изводиле хорске песме и чочечке игре, а угађале му и јелима и на други начин. Тај сладокусац је био чувен по томе што је као неки мали султан поклањао одличне жене својим пријатељима, писарима и пандурима, а Вук Карацић вели да је и децу коју су му рађале те његове буле поклањао „госпојама које порода од срца свог нијесу имале“.

Тај Миленков животни стил скандализовао је свет, а и Вожд то није одобравао, али није могао Миленку ништа, јер су он и Хајдук Вељко били праве јуначине, а затим Миленко је имао и јако политичко залеђе преко Дунава.

Миленко, сасвим природно, није много ценио идеје о централној државној власти; он је био нека врста сепаратисте, који жели да буде сам господар у својој нахији. Историја га као таквог са правом осуђује, али би неки романсијер баш у тој његовој индивидуалности могао да нађе мотив за једну биографију која би свету ближе објаснила тог најромантичнијег војводу из Првог устанка, који је био опозиционар и уистину опасан поданик.

Кад га је Вожд 1811. хтео да спута на тај начин што га је поставио за министра спољних послова – и кад је Хајдук Вељко, дотле уз Миленка, био преваром уклоњен из Београда – Миленко и Вожд су се још једном лично сукобили и коначно разишли. Миленко није хтео да призна ничију власт над собом, затражио је пасош, распустио свој харем и само са три жене отишао у добровољно изгнанство у Влашку, камо је понео и нешто свога блага, а где је добио и руску пуковничку пензију од триста дуката годишње. Три његова сина ступила су у руске школе, а он је живео у Хотину или у Одеси и на Криму, где је, канда, имао и некакво велико имање. Тај велики инаџија, који је Хафиз-паши одбио да се склони с пута, кажу да је паши одговорио када му је овај обећавао царски берат и личне користи: „Мени не требају ничији берати, ја сам сâм себи дао свој берат и овако сам већи бератлија него да ми цар да некакав његов берат!“

Миленко је умро у Русији као човек под историјском оптужбом да није разумео циљ устанка. (Према једнима, он је умро у Хотину, а према другима у Бахчисарају на Криму.) Он је слободу схватао као своју личну власт, а власт као своју личну вољу. Он се у томе, можда, није ни разликовао од других војвода, па ни од самога Вожда, али је, за разлику од њих, имао нешто од влашких бојара, турских бегова и уопште оријенталских аристократа. У Русији је живео као племић помјешчик, а његове представе о држави свакако нису биле другачије од Милошевих.

Мржња на Вожда није се у њему угасила ни после трагичне 1813. године, а из два његова писма кнезу Милошу, писана после Другог устанка, видимо да је сугерирао овоме да убије Вожда. Кнез Милош га је зато ценио и кадио му и тако што је лично са фамилијом одлазио Миленковом брату Ђуки у Кличевац да Стојковићима честита славу, али му то ипак није ништа сметало да му после Вождовога убиства 1817. поручи да се добро чува везивања са грчким хетеристима, који желе да дижу буну у Србији, јер ће га иначе он чекати на мегдану. А кад су Миленкови синови Милан и Иван дошли у Србију и тражили да им се врати очевина, то јест имање Клепечка, Милош је просто наредио да се побију.

Разлог оволике Милошеве суровости ваља тражити у писмима која је један од тих младића писао Христифору Обреновићу, Милошевом синовцу, сину војводе Милана Обреновића, у којима је исмевао Милоша што удаје кћер за пречанске Цинцаре. Кад је Христифор умро у Русији, Сима Милутиновић

Сарајлија је његову архиву необазриво послао Милошу, заједно са тим писми-ма. Породична традиција је запамтила да су Миленкови синови били дивни младићи и да нису заслужили овакву судбину. Не знамо да ли је Миленко био жив у часу те трагедије. Знамо само да је Миленко имао у Румунији удату кћер за некаквог Легатовића, а у Србији брата Ђуку и сестру Јелену, удату за Стојмирце (у Затоњи на Дунаву), којих данас има тамо преко тридесетак кућа.

Миленко Стојковић је имао у Београду некакав свој конак, у коме је одсе-дао са својом гардом. Јеленка – „мала госпођа“, метреса Милошева – била је некад једна од жена из његовога харема, која је, као госпођа Помпадур Лују XV, измишљала забаве своме господару.

Тај чулник и умник је забележен у историји као јунак, ауторитет и човек шкрт на речима, али одважан у акцији и ратник рођен са даром стратега. Јокић чак вели за њега да је био најбољи, најчовечнији и најјуначнији међу војводама. Заслужан у крвавим бојевима, смеон као критичар и супарник, он је био човек од кога су се бојали и подручени му и претпостављени. По њему се зове у Београду Улица војводе Миленка, а за његове потомке се и данас издају разне породице, што није ни чудо кад се зна да је имао читав харем жена. Година његове смрти је, зачудо, непозната.

Аврам Петронијевић

Петронијевић је некада било скоро најотменије презиме у старом Београду. Кад би се рекло Петронијевић, одмах су замишљани кадифени, златом везени дипломатски фрак, строго поверљива акта, државне тајне и нешто изван и изнад обичног живота. Добрих сто година то породично име било је везано за двор, историјске преговоре и уговоре, као и за наше домаће политичке и парapolитичке догађаје, за уставне и неуставне „ситуације“, за партијске борбе, завере, буне и сплетке. Данашњи свет налази то име углавном само у вези са кнезом Милошем и његовим временом, па се понекад у забуди пита: „Ама ко је био тај Аврам Петронијевић, одакле је он поникао, да би одједном, од 1820. до смрти (1852), стално био у средишту збивања наше политичке историје? Зашто је баш он играо тако знатну улогу? Шта је значио тај човек својом памећу и карактером? Како је текао његов живот?“

Извесни Петроније Скекић (или Шкекић) из Старог Влаха учествовао је у Кочиној крајини. Капетан Кочу су Турци натакли на колац, а Скекић је из Текије изнео живу главу прешавши Дунав. У Текији му се, у беганији, септембра 1791, родио син Аврам, кога су родитељи однели у Оршаву и тек тамо га крстили. По укусу онога времена, дете је добило старозаветно име, а презиме му је дошло по оцу Петронију. У Оршави је учио српску основну школу и нешто неке немачке школе, па је ступио као шегрт у радњу трговца Фотија Поповића. Успут је научио влашки и нешто грчког, а усавршио и немачки. Даровит, окретан и амбициозан, он је ускоро прешао у оршавску филијалу бечког Цинцарина и банкара барона Сине, па је при томе послу, због трговања с Турском, научио и нешто италијански. Ми не знамо две ствари: да ли је он морао или хтео да напусти Аустрију, и да ли је већ био ожењен када је 1817. дошао у Србију с намером да се посвети самосталној трговини. Гружански кнез Петар Топаловић саветовао му је да дигне руке од

те намере и да ступи у државну службу, и Аврам је тако постао његов писар, а идуће године је прешао у Крагујевац, у Књажеску канцеларију, из које се управљало земљом. Њему је тада било двадест шест година, а он је ту имао много штошта да види и научи.

Крагујевац није био Оршава, нити кнез Милошев двор контоар барона Сине. Али кнез Милош га је одредио за главног писара српске „велике“ депутације, коју је октобра 1820. послао у Цариград да му од Порте изрази потврду за владоаца и право наследства круне за његово потомство, а да за Србију издејствује извесна права и слободе које би биле у државном и народном интересу.

Ускоро је, међутим, букнуо грчки устанак, те Турци убију цариградског патријарха и многе друге угледне Грке, а српску депутацију ухапсе заједно са неким грчким владикама и ставе у затвор који је био под надзором султановог бостандибаше. У тој депутацији били су смедеревски кнез, војвода Вујица Вулићевић, шабачки кнез Илија Марковић, јагодински кнез Димитрије Ђорђевић, каленички архимандрит Самуило Јаковљевић и прота Милоје Вукашиновић. Све су то били старији људи, који су знали да им глава виси о концу, те је отац Самуило и умро од брига, а кир Димитрије Ђорђевић полудео. Узалуд се руски посланик гроф Строганов паштио да их спасе и жалио нарочито младог Петронијевића, чији су му манири, знање и виспреност изазивали симпатије, жалост и саучешће.

Срећом, Аврам Петронијевић Skeкић умео је да се снађе и у затвору! Дружио се с грчким нотабилитетима и ревносно учио грчки, а касније је почео и читати на грчком историјска, теолошка и филозофска дела, као и лепу књижевност, па се бавио и музиком. С обзиром на то да је у Цариграду остао све до марта 1826, може се претпоставити шта је све тамо научио и како је печен изишао из затвора, који је за њега, збиља, био прави универзитет. Он је после тога говорио грчки без акцента, тако да су га Грци сматрали за свога, а научио је доста и турски и почео да чита и на француском. Вежбао је и своје перо превођењем *Айокалийсе*, а свој глас грчким попевкама. На слободу је изнео и велика психолошка искуства, као и практична знања и мишљења о турском политичком менталитету. Био је то сад зрео човек, који је за собом имао велику животну школу!

Чим се вратио у Србију, он је постао драгоцен сарадник кнеза Милоша, али је 1834. био, канда, душа завере сковане у Симићевој кући у Крушевцу, а у заверу је увукао и кнегињу Љубицу, те је тако букнула Кнез Милетина буна. Кнез Милош је морао да се мири и љуби с противницима и да прихвати 1835. тзв. Сретењски устав, који је представљао удар за његово самодржавље и довео земљу до велике политичке кризе.

У међувремену, Петронијевић је увек међу првим чиниоцима у држави, а уједно и нека врста техничког импресарија великашке опозиције, те се

Милош свакако кајао што му благовремено није заврнуо шију. Али га ипак користи у разним „дипломатическим“ пословима, а служи се њим и као репрезентативним човеком, да преко њега у Петрограду захвали за све што је Русија учинила за нас 1826 (Акерманска конвенција) и 1829 (Једренски мир). Тада је Петронијевић изазвао сузе радоснице нашег пријатеља Строганова, који је био потресен што га види живог, јер га је давно већ био ожалио. Он је позвао своју супругу и узвикнуо: „Жив је онај млади умни Србин о коме сам ти толико говорио! Ево га међу нама!“ – те није било краја грљењу и веселости. Затим је дошао и Орден Светог Владимира, те је Петронијевић постао први „кавалер“ тога реда у Србији.

Његов успон сад иде све брже, он постаје државник и личност са којом мора да се рачуна. Оно што је за Наполеона био Таљеран, то је он био за Милоша Обреновића. Склон је, истина, издаји, али је увек способнији него сви други кад треба ставити у покрет велику етикету и церемонијалну куртоазију, и зато је потребан кнезу, па га он шаље и султану 1834, те је Петронијевић забележен као први Србин и слободан човек, а уз то и званична српска личност, кога је један турски султан примио и са којим је разговарао од пада Смедерева до тада. У то време Петронијевић је министар, совјетник и „књажевски представник“, кога Турци зову Аврам-ћехаја ефенди. Султан му даје Орден Нишан ифтихар кад је у пратњи кнеза Милоша 1835. био у Цариграду, јер је он Милошев шеф протокола и церемонијал-мајстор, али у потаји увек велики лични противник, који не трпи Милошеву самовољу. Отуда није чудо што је Петронијевић поново у Цариграду – с Јаковом Живановићем и татар Јованчом Спасићем – кад је 1838. требало исходити Портино одобрење новог српског устава, при чему је Петронијевић издејствовао одредбе о ограничењу владалачке власти у корист Совјета и уставобранитеља – чувени члан 17 тога устава.

После тога Милошу више није било опстанка у Србији. Њега, који је изиграо толике друге, изиграли су Вучић и Петронијевић уз помоћ Милошевог рођеног брата, Јеврема Обреновића. Милош је зато отишао из земље, а Петронијевић је постао један од намесника болесном кнезу Милану, а после његове смрти један од наметнутих политичких старалаца кнезу Михаилу. То је најенигматичнији део биографије овог човека немирног духа чији је биограф, канда, био Стерија, а о коме наша историја још није рекла последњу реч. Јер он се с Вучићем 1840. повукао у београдски град под заштиту паше, а затим с Вучићем отишао у Цариград, одакле се вратио пред буну која је свргла кнеза Михаила и на престо довела кнеза Александра. С једним малим прекидом, он је од тада до смрти био министар спољних послова и стуб новог режима.

Ми знамо да је он основао прву фабрику стакла у Србији (као своју сопственост), знамо да је 1848. био за нашу акцију у Војводини, знамо да му је Аустрија дала Звезду Леополдовога ордена, а Русија Орден Свете Ане, знамо

да је био више смеђ него црномањаст и да је био висок и леп човек, знамо да је радио на ослобођењу Бугара, да је писао богословске трактате, да је вукао са собом увек пуне џепове аката и молби, да је био слаткоречив и колегијалан с потчињенима, знамо да је имао диван глас и да је радо певао песму Риге од Фере *Os pote pallikari**, као и црквене песме, а да је са „восхитом“ говорио о Шари и Охридском језеру, знамо да је на прстену имао печат античке израде на коме је био „изображен“ Прометеј, да је био „неутрудим, издржителан, предусретителан и неустрашим“, да је имао жену Стану и синове Љубомира и Милана – па ипак о њему и не знамо ништа, јер он није критички обрађена историјска личност. Знамо да је од 1848. поболевао и да је постао плачљив, да је умро у Цариграду напрасно у канцеларији великог везира, да је можда чак и отрован, да су га мртвог опевали цариградски и јерусалимски патријарх са тридесет владика, да су му за ковчегом, уместо ожалашћених, ишли руски, грчки и шведски амбасадор, а да су царски гавази на томе политичком погребу држали ред, али ништа не знамо о његовој правој личности! У чему су били мотиви његове антиобреновићевске политике? Да ли их је диктирао интерес, принцип, страх од Вучића или поводљивост? (Његов некадашњи газда, барон Сина, рекао је за њега мртвог да би умро мање сиромаш да није напуштао трговину и да није отишао у политику.) Он је био загонетка и за своје савременике, од којих га је неко називао „чрезвичайним појавленијем на хоризонту сербском“ – као да би га хтео упоредити с неком лутајућом звездом репатицом.

Дакле, све у свему, компликована и загонетна личност!

Аврамови синови били су честити и истакнути људи. Љубомир је био висок чиновник, а умро је на неком народном послу у Дечанима, где му је и сада гроб, а Милан је био публициста и дипломата, који је у првом браку, 1855, био ожењен принцезом Клеопатром Карађорђевић, рођеном 1839, која је умрла неколико месеци после своје свадбе и чију је смрт у стиховима ожалио Љ. П. Ненадовић. После тога се тај Петронијевић оженио Јелисаветом Цукићевом, са којом је бриљирао као посланик у Берлину, где је стари цар Виљем I дигао једном лепецу те даме великог стила, коју је она „случајно“ испустила на некоме балу, о чему се после дуго причало (и писало). Тај срећни пар је имао сина Милоша Петронијевића, који је матурирао у Терезијануму, а докторирао из права у Хајделбергу, па је 1903. био последњи лични секретар краља Александра Обреновића, а замало није погинуо с њим, заједно са својом сестром Љубицом, која је била дворска дама краљице Драге. После 29. маја 1903. он је био хапшен што није хтео да даје обавештења о поступцима убијеног краља и био осуђен, те је провео неко време у Пожаревцу, после чега је живео у Београду, ожењен Анђелијом, ћерком Милана Пироћанца, с

* Грч.: Колико дуго, делије?... (Прим. прир.)

којом је имао даровитог сина Милана, кога, срећом, није надживео, а у коме је умро последњи Петронијевић. Др Милош је био учесник у свим ратовима од 1912. до 1918, служећи отаџбини с преданошћу која му је донела чин резервног потпуковника и сва признања. Његове сестре су биле добро удате, и то Љубица за министра Павла Маринковића, а Косара за пуковника Јована С. Вељковића... И тако је била склопљена породична књига ове некада чувене београдске куће, која је уживала европски глас и чији је друштвени ранг био одржан равно сто година. Да није било 29. маја 1903, др Милош Петронијевић би по својој интелигенцији и поштењу свакако и сам играо неку историјску улогу, док је смрт његовог даровитог сина, Пироћанчевог унука, била страشان губитак, не само за породицу него и за стари Београд. То је била утолико већа жалост што су и два Пироћанчева сина умрли сасвим млади, не стигавши да својим изузетним талентима потврде лепо име свога великога оца.

Ћир Анта Протић

Антоније Протић, који је неко време био попечитељ финансија (по кнез Милошевом знанству), био је и један од првих србијанских интелектуалаца. Рођен је у Смедереву 1787. Отац му је био прота, а у родноме граду учио је српске и грчке школе, те је отуда, поред српског и турског, знао и грчки. Његов стриц Стојадин био је угледан у Осипаоници, а други његов стриц, Вукадин, хајдуковао је са Карађорђем пре устанка, па су се завадили и омрзли. Стојадинови потомци (Пантићи из Скобаља) чувају традицију да је Вожд чак убио тога Стојадина и тиме објашњавају зашто је Антоније Протић 1817. био један од посредних учесника у Вождовом убиству. Ипак, Протић се с временом удаљио од Милоша и био човек кнегиње Љубице и кнеза Михаила.

Као шездесетогодишњак, он је 1853. написао своју „повесницу“, која је објављена у *Сѿоменику* Академије наука. У тој повесници Протић ниједном речи није споменуо Вождову смрт, иако је боље него ико познавао ту аферу, пошто је у њој био главни посредник између Вујице Вулићевића и кнеза Милоша. Да ли је био несвестан својих одговорности, или је желео да им се отме, то је остала тајна. Симптоматично је, међутим, да га Вучић 1842. није убио и да је ћир Анта (како су га звали због његове учености и господства) мирно умро као бивши совјетник, полковник и кавалер у Смедереву, где је и подигао огромну зграду за школу, вероватно ради умирења своје савести. Он је остао запамћен као деспот, јер је убио једну своју кћер што није хтела да се уда за човека коме ју је он наменио, док другој није дозволио да уђе у једну карађорђевићевску фамилију. У својој породичној читуљи он је оставио запис: „Авај мени, убише ми мог сина јединца“ – али тај запис не казује ко му га је убио и зашто, премда се може назрети да је ту могло бити и неке династичко-партизанске освете.

Ћир Антина „повесница“ је прави бисер наше мемоарске књижевности. Он је учествовао у Првом устанку као момче од осамнаест година, и то као писар, тумач и војник. Септембра 1805. он је уз Вожда кад је овај опсађивао Смедерево, у чији је град ушао 8. новембра и ту установио Правитељству-јущи совјет. Ћир Анта зна све људе Првога устанка, јер он остаје стално у срцу устаничког покрета. Идуће године, 1806, он је са Смедеревцима уз Змаја од Ноћаја, Стојана Чупића, на Клењу, где је Срета Коларац посекао три Турчина. Он зна да је те исте године Главаш са неким див-јунаком Јанићијем из Прокупља, а настањеним у Смедереву, организовао упад у Прокупље – један лудо смели подухват, предузет само ради тога да се из турског ропства избави једна Српкиња, што је и постигнуто. Исте године Анта је са Смедеревцима уз Вожда и под Београдом, који је сматран за тврд орах. Опсадити Београд и одвојити га од Турака, то је значило поновити принц Еугенов подвиг, о коме су по Европи писане читаве књиге! Срби су, међутим, славно одиграли репризу тога војничког позорја и узели Београд, запрепастили Европу и дали устанку један такав одскок да је ускрснуће Србије одмах схваћено као готов чин. Смедеревци су се тада тукли на Видин капији, а Протићу је Вожд наредио да са једним топом пређе на аустријску страну и да отуда бије капије београдског града. Аустријске војне власти дошле су одмах да то спрече! Земунски оберштар је грдио Србе, називајући их најгорим именима, што су дошли на аустријско тле да се одатле бију са Турцима, својим господарима, те завађају султана и цара. Али је неко од аустријских официра тада намигнуо и рекао Србима: „Не обазирите се, децо, на ове грдње, то је само представа! Ја вичем на вас по бефелу и по дужности, а српско се срце у мени топи од миља! Чувај, слатки роде, свој топ и слушај твога Вожда, па пуцај на Београд, душо моја рођена!“ Кад је то рекао, тај аустријски официр Србин се сагао, па је изљубио топ којим је Протић, како изгледа, пуцао чак и на аустријског терцумана. А кад су Аустријанци опет дошли да протестују, Смедеревци су везали за топ неког Јефту из Лозовика, тврдећи да је он пуцао на своју руку, да је због тога везан за топ и да ће већ искусити строгу каштигу за своју самовољу – што су Аустријанци опет прогутали.

Утоме је стигао и Божић. Земунски Срби су дошли да честитају ћир Анти Бадње вече, донели му шунку и печење, ракију и вино, те су заједно вечерали, љубећи се и грлећи од радости што се Срби боре да освоје Београд, који је заиста и пао на трећи дан Божића.

Протић је био и у боју на Штубику, где су устаници побили пет хиљада Турака, а учествовао је и у походу на Сјеницу, увек у смедеревској војсци. Он је забележио да је априла те године код Сјенице натакнуто на коље ништа мање од две и по хиљаде турских глава, јер он воли рачун и статистику и не прича без оцене резултата у цифрама. Он тако наводи да је стари Кузман

Марић из боја на Суводолу донео на Дунав седам пушака, скинутих са Турака које је он лично побио, а да су друга два смедеревска старца, два Ђорђа, од којих се један звао Спасић, а други (вероватно Цинцарин) Траканела, показала чудо од јунаштва. „Међутим“, вели Протић, „Јања Томић Љота је тада говорио: ’Мало је фалило да узмакнемо, и да није било Вожда, који нам је у љутоме боју довикнуо: Зар ћете овде, Смедеревци, да угасите своју славу? – сви бисмо се разбежали.“ Човеку изгледа као да чита Шекспира кад прати ово излагање Антонија Протића, али он наставља даље овако: „После смо се са Вујицом и другим витезовима смедеревске нахије тукли на Бањи, где смо помагали Хајдук-Вељку, а ту није било ни шунке ни вина, него смо гулили пасуљ и проју, што записујем да би потомство знало како се отечество са муком ослобађало, да би се после са славом уживало у слободи.“ Протић је био човек витак и плав, а кажу да је волео рахатлук, добру књигу и добру трпезу, те по томе свакако спада у наше прве гастрономе, јер је бележио и јеловнике устаника, у чему је једна драж више његових бележака.

Те исте године, односно с јесени 1809, Родофиникин и митрополит Леонтије беже из Београда у Панчево.

Протић о томе пише: „Они су позвали и Доситеја да бежи из запаљене Србије са њима, али ми је сам Доситеј рекао да им је тада одговорио овако: ’Ја нећу да идем из Србије, јер сам дошао у Београд и у премило отечество своје, па када већ страда оно, нека и мене прегазе турски коњи!’“

Анта Протић је свакако био добар пријатељ Доситејев, као што је био и пријатељ Стевана Живковића, званог Телемак, зато што је он за време устанка, између бојева, преводио Фенелоновог *Телемака* и преведене пасусе читао Протићу под шатором 1810, за време ратовања око Пореча. Као што се види, ћир Анта је волео добро штиво, на коме је формирао свој начин мишљења и свој приповедачки стил. Али, као и његов земљак Павле Станишић, који је тридесетак година водио државну благајну, он је волео и рачуне и буџете. Слично Лази Пачуу, који је радо читао романе, и Протић је волео лепу књижевност, али је штета што јој није посветио више времена. Његова „повесница“ је одвећ кратка према ономе што је он видео и доживео у Србији и у емиграцији у Бесарабији, после 1813. Избачен из политике 1842 (умро је 1854), он је имао дванаест година на располагању да пише и могао је, као Сен-Симон, оставити хиљаде страна својих утисака. Али он, вероватно, није смео да пише. Зато се извесна резерва, скепса, *degout** и прећуткивања осећају кроз сву његову „повесницу“, која је, иако крња и лаконска, ипак један књижевни споменик од неоцењиве вредности.

* Франц.: гађење. (Прим. прир.)

* * *

Сазидао је о свом трошку зграду у којој је била смештена смедеревска гимназија, а која је срушена за време експлозије 1941. Та огромна зграда је дискретно на једној каменој таблици носила натпис: „За време владенија Милоша Обреновића, ктитор сего ученошћа бист Антоније Протић 1824“. Толико.

У ствари, изгледа да је Протић ту зграду подигао не само као „задужбину“ него и зато да окаје свој грех што је учествовао у убиству вожда Карађорђа, као што је можда учествовао и у његовом организовању, али о чему нигде у својим успоменама не говори ништа. Прелази ћутке.

(...)

У једном боју (можда Варварин?) он је у налету запао међу Турке. Неки човек му је прилетео у помоћ и спасао га. Они су се побратимили и зарекли да се ороде. Негде око 1830. долази му тај човек, кога он отада није видео и кога једва препознаде, и тражи му кћер за сина. Чак је повео и сватове... Ђир Анта позива жену и кћер да им саопшти своју одлуку. Кћи се успротиви: неће да се удаје изван Смедерева, јер се тајно обрекла неком човеку у месту. Ђир Анта дохвати камцију и поче да туче своју ћерку, док није пала обливена крвљу и од повреда умрла. Сахрањује је и дају јој прво, друго и треће јутро. Четврти дан ево опет просилаца. Ђир Анта мисли да долазе да се опросте и вели: „Није нам било суђено“, али просиоци ћуте као заливени. Најзад ће отац младожењин рећи: „Господар Анто, ја не могу да се враћам без вођевине, реч је реч. Није ми било суђено да поведем твоју најстарију кћер, дај ми наредну!“ Ђир Анта се смрче и рече: „Имаш право, тако је уговорено!“ – И одмах нареди да се млађа ћерка спреми и да просиоцу, а он седе на коња, оде у свој виноград и остаде тамо недељама. (Кажу да је тада настала она фина песма: „Гором језде кићени сватови“)... Убица свог детета, он је ваљда мислио да га је снашла божја казна што је учествовао у вождовом убиству у Радовањском лугу!

Трећу му кћер тражи један Љотић, који је карађорђевац. Он му је не да и удаје је за неког Станковића. Требало је да јој умру муж и отац па да се она тек много доцније уда за своју прву љубав.

У својој трагичној читуљи, Протић је написао да му је син погинуо, али није споменуо реч: крвна освета. Међутим, изгледа да је крвна освета играла велику улогу у личној судбини овог човека, коме Вожд није хтео да да војводство и Смедеревску нахију, него је после погибије Ђоше Вулићевића

* Следи, уз изостављање биографских понављања, још један чланак о истој личности: „Ђир Анта Протић, српски мемоарист“ из *300 чуда*, који није објављен у претходна три издања *Силуета сјајног Београда*. (Прим. прир.)

Милан Јовановић
Стојимировић



**СИЛУЕТЕ
СТАРОГ
БЕОГРАДА 3**



МЕДАЉОНИ

Приредили
Зоран Ч. Јовановић и Дејан Михаиловић

Copyright © 1971, 1987, 2008, 2024, Милан Јовановић Стојимировић
Copyright © овог издања 2024, ЛАГУНА



Милан Јовановић Стојимировић (десно) са братом Иваном (Музеј у Смедереву)

Садржај

БЕОГРАДСКЕ СИЛУЕТЕ

Принц од Лиња*	13
Гроф Бомдел*	17
Стефан Живковић и Руниша ханума	21
Наум Канара	26
Татар Риста*	29
Поп Каран*	32
Хранисав*	36
Исидор Стојановић	41
Станојловица*	45
Биљарци	49
Свилкосићи	54
Мита Стајић*	58
Возаровић и Валожић	62
Др Ђорђе Радић*	66
Илија Коларац	69
Никола Чупић	74
Миловуковица	76
Вајферт	80
Ферчо*	85

* Звездицом су означени наслови текстова који нису објављени у претходним издањима.

Андра Божић*	89
Алекса Спасић*	94
Господин Тома*	98
Батенберг*	102
Ђура Хервег*	107
Мика Дубонац*	111
Милојко Веселиновић*	115
Госпођица Сладојевић	119
Доктор Стојимировић	124
Воја Спасић	130
Моша Аврам Маца	134
Др Воја Кујунџић	137
Света Јакшић	140
Профаца	144
Андра М. Аголић	148
Јован Ђ. Пантелић	151
Милоје Борисављевић	155
Of the Yasonich*	158
Жика Ајфел*	162
Јецићи*	166
Карапанџићи*	169
Ч. А. К.*	173
Маршићанин.	177
Демедов*	180
Димитрије Радовић*	183
Драгољуб Аврамовић Бертолд*	187
Иван Рус*	190
Калемегданска ружа*	192
Коста Симић*	195
Мадам Трило*	199
Мала Мара*	203
Милутин Каљкаљера*	206
Мистер Душан Јанић*	210
Накалемко*	214

Чика Љуба Врабац*	218
Луди Таса*	222
Др Милутин Ивковић*	226
Ујкица*	229

ДОМАЋИ СТРАНЦИ

Никола Доксат*	235
Мис Флора Сандс	238
Доктор Копша*	242
Думба*	246
Леди Пеџет*	251
Monsieur Vignerou*	255
Роза Бенчо*	259
Штурценекерова*	263
Госпа Елодија*	268
Мабел Грујићка*	274
Милан Какаши	278
Пероло*	283
Фрања Александар Зах*	287
<i>Речник љуђица и мање љознајћих речи и израза.</i>	291
<i>Најомена уредника.</i>	297

БЕОГРАДСКЕ СИЛУЕТЕ

Принц од Лиња

Париз, Брисел и Беч су децембра 1964. комеморирали сто педесету годишњицу од смрти Шарла Жозефа, принца од Лиња (Ligne), анализирајући га као војсковођу и војног писца, песника и мислиоца, дипломату и човека од духа. Лињ, додуше, није био књижевник по позиву, али је заиста много писао и стигао да пред крај живота изда своја дела у преко тридесет томова. У тим списима има, наравно, свега и свачега, те је много штошта и за одбацивање, али се он и данас цени као меморијалист – и као моралист – те га у историји француске књижевности сврставају уз Ла Рошфукоа и Шамфора.

Код нас о њему није ни писано, нити је превођен, а он је за нас интересантан зато што је као аустријски генерал опсађивао Београд 1789. и живео неко кратко време у њему кад је Београд био отет од Турака (8. октобра те исте године). Неко је пре стотинак година објавио у засебној брошури писма која је Лињ писао своме сину из Панчева, Београда и Земуна, а ту књигу у нашој земљи, како изгледа, има само смедеревска Народна библиотека.

Принц од Лиња је био у неку руку сваштар и нека врста светске протуве у стилу XVIII века, али му се не могу порицати војничке способности, као ни духовитост. Због те последње особине он је био цењен и вољен, али је зато свет од њега и зазирао, јер су његове „досетке“ биле често и отровне жаоке.

Рођен у једној аристократској и ратничкој фамилији, која је још од XI века и кроз четрдесет колена била везана за Лињ (близу Ватерлоа у Белгији), он је наследио велико име и велико имање. А пошто је Белгија некада била једна од хабзбуршких круновина, пошто је његов отац био хабзбуршки ђенерал и пошто је и он желео да буде војник, његов је сав живот био везан за Хабзбурге, којима је верно служио. Преко њих се нашао и код нас у Београду.

С обзиром на порекло, он је у петнаестој години живота постао коморник Марије Терезије, а врло млад добио и официрски чин, да са двадесет и

неколико година буде именован чак и за пуковника, јер се истакао у рату против Фридриха Великог и учествовао у биткама као храбар младић. Бечки двор га је тада одредио као курира, који је имао да трчи у Париз и да Лују XV реферише о аустријским победама, те је тако упознао тога краља и његову милосницу мадам Помпадур, која му је дала посебну аудијенцију и разговарала с њим о француској, европској и светској политици онога времена.

У свом доста дугом животу он је успео да буде интиман са аустријским царем Јосифом II, са Мадам ди Бари, са Лујем XVI и Маријом Антоанетом, са принцем од Провансе (доцније краљем Лујем XVIII) и принцем од Артоа (доцније краљем Карлом X), са руском царицом Катарином II (и Потемкином), као што је познавао и Волтера, Жан Жака Русоа, Гетеа, Таљерана и кога све не из те прелазне епохе, да заврши са Наполеоном, кога је гледао из близине, али коме није желео да буде представљен уопште. Најзад, он је био добар пријатељ и са авантуристом Казановом, а знао је и грофицу Козел, пријатељицу шведског краља Карла XII.

Као војни теоретичар и писац, а уз то и као ратник, он је био ђак Ладонов. Али због свог језика и својих „вицева“, Лињ и поред свих својих стратешких искустава није за време Наполеонових ратова добио команду аустријске војске, него је она дата Маку, кога је Наполеон тукао код Улма. Лињ то никада није могао да преболи јер је веровао да би он тукао Наполеона да се нашао на месту „несрећнога Мака“. Можда му је та претпоставка имала и неке логичне основе, али су га његове критике против Мака само још више удаљиле од милости двора и осудиле га на неактивности и гунђање. Узалуд је говорио: „Јосиф II ми је поверавао своје армије“ – двор је гледао на њега као у неког салонског лава, који је три-четири године провео у Версају уз Марију Антоанету, мадам Полињак и фриволни француски двор пред Француску револуцију.

Нешто што очарава било је у томе витком и спретном човеку, мајстору у свим уживањима, савршеноме дворанину, храбром војнику и дуеланту, начитаном и писменом човеку, који је подједнако руковао и мачем и пером. Он је могао да има најфиније и најбоље, као и најгоре манире, пошто је распон његових могућности био врло широк. Разумевао се у кухињу, и у жене, и у позоришна питања, и у ловишта и паркове, као и у политику, књижевност, филозофију и практичну животну мудрост.

Према томе, тај витез Ордена златнога руна, шпански гранд, аустријски фелдмаршал, а уз то човек који је био и суверен неке мајушне кнежевине (Фањол) и рођак са свима великим европским кућама, а уз то и богат, није морао много да бира да не би стао на танак лед. Па ипак, велико је чудо што је његов живот, поред свих „ексцеса“, прошао без скандала. Онога који прати тај живот хвата вртоглавица, а он никада није губио ни равнотежу ни ведрину. Вешт да се свуда утне и протне, он је умео да чува и свој интерес,

што се показало и у његовој породичној политици, кад је оженио сина једном пољском лепотицом и најбогатијом миражциком Европе, тако да је венчање обављено у Версају, а на брачном уговору су се потписали Луј XVI и Марија Антоанета. Тај његов син је такође био војник који се одликовао у Аустро-турском рату при освајању Шапца, али је погинуо у биткама после Валмија, где су француске револуционарне војске тукле Брунsvикову интервенционистичку „армаду“, која је хтела да у Француској поврати „стари режим“. Гете, који се и сам случајно нашао на лицу места тога догађаја, написао је о њему ово: „Од овог часа почиње нова историја света и они који су доживели догађаје код Валмијеа, моћи ће рећи (потомству): И ја сам ту био...“

Наравно, и Лињ је схватио ствар: увидео је да је са старом Европом готово. Он је кукао за сином, али је као човек знао да поднесе судбину, која га је лишила његових добара у Белгији и у Француској, тако да је постао презадужени емигрант који живи у Бечу сиромашки. Пре тога, он је бацао златнике „кроз прозор“, ишао у посету Фридриху Великом, који је пред њим – знајући да Лињ пише – пазио да буде што импозантнији и симпатичнији модел. Пре тога, Лињ је био гост и Катарине Велике и са њом играо карте у мале улоге, а она му дала свој портрет у брилијантима, па кад се враћао из Русије истрошен, он је перорезом на успутним станицама вадио камен по камен из тог оквира и цинички викао: Х о п а , К а т а р и н а ! А та иста Катарина га је позвала и онда кад се она у Потемкиновој режији победоносно спустила до Крима (Потемкинова села), где је Лињу даровала неку латифундију и примила га у руску војску у рату Русије против Турске.

Као што рекосмо, Лињ је ушао као победник и у Београд 1789. пошто је за време опсаде спавао у колибама и земунцима према њему, када је и добио маларију и у ватри грознице командовао кроз прозор аустријском речном флотом, испаливши на Београд (како сам пише) 12.000 оновременских топовских ђулади и другог експлозивног материјала.

У једном писму грофу Сегиру, француском дипломати, он је тада писао овако:

Ево ме у овој тврдињи Истока... Лаудон је кидисао на Београд са десне обале Саве, а ја са леве и са острва према Београду. Сада сам у њему. Какав призор за филозофирање... Чим је била потписана капитулација, 10.000 мојих и 10.000 турских војника су се измешали (као да се нису до јуче тукли међу собом), јер су их спајали бол, самилост и простодушност. Пију заједно кафе, продају и купују. Турци седе и пуше на рушевинама својих кућа, а Осман-паша такође мирно одбија димове из чибука, окружен својим двором као да је још командант Београда. Богатство и лепота боја одела јаничарског меша се са униформама мојих војника, а ту су и турске спахије

са дивним оружјем и коњима. Човек заиста има шта да види на обалама Саве и Дунава. По земљи леже и воде носе лешеве људи, коња, волова и оваца, које нико није закопавао за време опсаде. У ваздуху се мешају задах смрти, чађи и гаревине, као и оријенталски мириси ружиног уља.

Лињ нам је овим описом завештао слику једног заиста историјског призора, сведочанство о једном тренутку који се тиче историје Београда, доказ више да неко треба да простудира његова целокупна дела јер би се можда у њима нашао још неки податак о нама, пошто се он ту и тамо хвалио да је командовао Личанима.

Али док се Лињ борио с Турцима, сплеткаши су њега оборили на двору. Јосиф II му је наредио да никако не долази у Беч, него нека бира да остане у Београду или да иде у Петроварадин, а можда и у Осиек. Јосиф II је умро почетком 1790, а његов наследник Леополд био је још гори према Лињу, јер је тај ограничени човек презао од духовитих људи. Затим је и он умро, 1792, а његов наследник Фрања II такође је држао Лиња у немилости и оставио га у недејству и сиротињи. Никакву команду му нису давали за време ратова против Наполеона, а тек 1807. поставили су га за команданта царске „трабантске“ гарде и дали му годишњу плату од 12.000 форинти. То ескортирање од 1790. до 1807 (и доцније) он је употребио да пише – и то онако како му је шта долазило на памет – говорним стилем, како је те списе окарактерисала Мадам де Стал, његова добра пријатељица. Али он се тешио мишљу да је „живот рингишпил“, у коме се човек старошћу враћа на исту тачку с које је и кренуо, те тако има „д в а д е т и њ с т в а“, а волео је да резонује и о другим стварима, дајући духовите дефиниције кроз своје заједљиве опаске.

Он је, на пример, за Бечки конгрес рекао да „не иде, него игра“ јер су на дневном реду тога конгреса били стално неки балови, игранке и забаве у з п л е с . . .

Згађен на Метјусов полицијски режим, који га је шпијунирао, на Аустрију и на Европу, Лињ се већ решавао да поново иде у Русију – и то у Кавказ, где га је звао млади гроф де Вит – али је утоме назедао пратећи неку госпу до њених кола, добио запаљење плућа и умро за неколико дана, увек духовит и загрижљив, сећајући се војводе од Орлеана (регента) и Галаора (тј. Карла X), са којима се проводио по Француској и Белгији, као и других личности из XVIII, галантног века. У дунилу на самрти је викнуо: „Напред за Марију Терезију!“

Умро је 13. децембра 1814, а био сахрањен са свим војним почастима помпезно, уз све церемоније, којима је присуствовао и руски цар Александар I.

Тако је ишчезао човек који је говорио да има пет-шест отаџбина јер није делио и сецкао Европу на ситно – а шта је мислио о ратовима, то се види из наведеног његовог писма о Београду 1789, у којем има и као неки призив не само пацифизма него и антимилитаризма. Премда је желео да важи само као војник, испало је да Лиња данас узимају за филозофа и моралисту, што није свакако ништа мање од ратничке славе.

Гроф Бомбел

Кад је Наполеон био свргнут, његова жена, аустријска принцеза Марија Лујза, издала га је и напустила. Премда је он њу учинио царицом, првом женом Француске, Европе и света, она му је окренула леђа чим је пао и затражила заштиту код свога оца, да би своје неверство покрила политичким разлозима. Приглупа, фриволна и банална, она као да је једва чекала да се ослободи хиперинтелектуалне атмосфере која је владала свугде где би се нашао њен муж, отац њеног сина, цар Наполеон Бонапарта. Он још није био упућен у коначно заточење, у којем ће и умрети, а она га је изневерила с аустријским генералом, грофом Најпергом, који је био не само жењен него и један ружан човек, који уз то није имао једно око. Толико одсуство стида и моралног укуса згрануло је целу Европу! Око Наполеонове личности је вејала слава, зрачила поезија. Он је био легендаран човек који се уздизао над својим веком и који је представљао једну кључну светско-историјску личност. Да му је остала верна, она би и сама ушла у легенду и постала једна од врхунских женских фигура у поезији и драми свих времена. Међутим, она за то није била способна јер није имала свест о својој личности, нити је уопште и била личност. Плиткоумна и прозаична, она није била у стању да романтици жртвује макар један део своје душе, а баш таква је жена, као супруга Наполеонова, и била потребна његовим непријатељима и противницима његове Француске. Великога човека је требало свући у блато, а она је и сама учествовала у томе подухвату. Она је Најпергу рађала чак и децу, а кад је Наполеон умро, она се с Најпергом и венчала...

Бечки конгрес јој је доделио војводство Парму на доживотно уживање, те је тако задржала ранг суверенке. Она је живела у Парми као мала владарка, срећна што може да иде у позориште, да музицира, да се одева по моди и да се бави неком врстом домаћинства. Најперг је управљао државом и бринуо

се о томе да је забавља, живећи у једном срећном браку, помало досадном и званичном, али уз добре приходе и у дубокоме уверењу да служи Метерниховој политици и бечкоме двору. Али једнога дана он је умро и Марија Лујза је обудовела, па је кукала наглас на судбину. Ломила је прсте и лила сузе – којих није имала за Наполеона! – и била неутешна. Ко ће сад, забога, да управља њеном Пармом? Ко ће са њом да свира и пева, да ручава и да на коњу прати њене кочије у шетњи, ко ће да је изводи у позориште и да буде њезин *cavalier servente**? Ко ће с њом да спава и да је брани од рђавих мисли, од тешких снова, авети и епиграма злочестих људи који јој пребацују њено понашање према живоме Наполеону, према његовој успомени и према њеноме сину, заробљеном и обезличеном на бечком двору?... Писала је своме оцу у Беч и молила да јој нађе новог министра!... Цинични Метерних је тада дозволао к себи извесног грофа Бомбела, који је за време Француске револуције побегао у Аустрију и ту с временом постао церемонијал-мајстор на двору, па му је рекао: „Господине, Најперг је умро, војвоткињи Марији Лујзи је потребан један добар министар; узмите администрацију те државице у своје руке, а заузмите се и око несрећне војвоткиње! Ви сте леп и држећи човек, па ћете јој се већ свидети без обзира на ваше поодмакле године. Удварајте јој се, дакле, најгалантније и без икаквог устезања. То је мисија коју вам поверавам, јер не смемо дозволити да она падне у руке неког авантуриста. Ви имате врло деликатну дужност, господине грофе; ако јој се свидите и ако вам пође за руком, можете и да се венчате с њом, бечки кабинет вам то неће да замери. Напротив! Њој треба човек који ће да влада и њом и њеном државом, а мене интересује само добар ред ствари, па вам зато поверавам судбину Парме и њене владарке. Ако завладате и срцем те жене, то ће бити само на добро Парме и ваше...” Гроф Бомбел је отишао у Италију и после неколико недеља успео у обе мисије! Он је утешио Марију Лујзу и постао њен човек, а она је и њему родила децу... Кад је рађала сина Бонапарти, морао је да буде извршен „царски рез“, а кад је рађала децу Најпергу и Бомбелу њени су порођаји били врло лаки. Као да се живот поиграо и с Наполеоном и с њом!

Марија Лујза је умрла у Парми 1847, а Бомбел је био добро награђен од стране бечког двора. Он је као отац једног сина Марије Лујзе добио једно властелинство у околини Вараждина у Хрватској. Ту су живели његови потомци, који су се с временом нешто и похрватили, односно стекли некакав карактер домаћег племства, присно везаног за хабзбуршки двор. Хабзбурзи су имали неке обзире према своме зету на леву руку, грофу Бомбелу, као и према његовом потомству. Тако је једна грофица Бомбел била 1914. нека врста дворске

* Итал. дословце: кавалер/витез на услузи (франц. *chevalier servant*), или *чичизбео* (итал. *cicisbeo*), у 18. и 19. веку у Италији и Француској званични љубавник или удварач, мушкарац из више класе који је јавно правио друштво и исказивао наклоност и љубав удатој жени. (Прим. прир.)

даме Софије Хотек, морганатске супруге аустријског престолонаследника Франца Фердинанда, а кад су он и Софија погинули у Сарајеву, исте године на Видовдан стари цар Фрања Јосиф је примио њихову цивилну и војну кућу, да их разреши и да се са њима опрости. Прилазећи грофици Бомбел и сећајући се своје тетке Марије Лујзе, као и самоубиства свога сина царевића Рудолфа (који је у своме друштву такође имао једног грофа Бомбела), он је испао из такта, праснуо и рекао: „Госпођо, изгледа ми да ниједан скандал у породици Хабзбург не може да прође без неког Бомбела!“, па је отишао даље, сматрајући да је Фердинанд својом женидбом са Хотеком већ направио један скандал – саблазан коју је у Сарајеву стигла „казна дожја“. (Било је чак писаца који су тврдили да је „провиђење“ спасло Аустрију тиме што је Фрања Фердинанд био уклоњен из списка живих.)

Бомбелови су живели у Бечу и на своме имању у нашој земљи, сматрајући себе за једну од првих кућа у Хрватској. Стари су поумирали, књига је спала на два слова, на једнога грофа Бомбела и његову сестру, грофицу Бомбел. Гроф је живео животом имућног властелина, који уме да се забавља ловом и спортовима, а воли и да пије. Његова сестра је била неко пристојно створење, можда несрећно због таквог брата. Васпитана строго католички, а уз то пуна предрасуда о своме високом пореклу и о својим крвним везама с царском хабзбуршком кућом, она је била несналажљива у новим приликама и није могла да разуме преокрет из 1918. Али је она при свему томе била најбогатија и најотменија удавача у Хрватској и о њену су се руку грабиле многе ђувегије, па, између осталог, и неки страни принчеви. Ко зна како и коме је пало на памет да ту девојку – која се осећала као Немица – уда за краља Александра Карађорђевића као Хрватицу! Он Србин, а она Хрватица из највишег племства – то би било једно симболично политичко решење, једна примамљива комбинација, коју је прихватио и председник владе Миленко Веснић, као и његова жена Американка, госпођа Бланша, која се загрејала за идеју да ожени краља! Отуда су се гроф Бомбел и његова сестра почели виђати у Београду и сретати чак и на двору. Одседали су у хотелу *Српски краљ* на Калемегдану, шетали по Београду, примали позиве на ручкове и узвраћали их, али се краљ Александар – онда још само принц-регент – није загрејао за ту праунуку Марије Лујзе, а одбијала га је можда и цела историја њене породице. Бомбел – та то је био синоним речи жиголо, која означава плаћеног љубавника, печалбара своје врсте! Шта би та краљица Бомбел значила пред Европом и не би ли увек, у вези с њом, неко почео да прича о Марији Лујзи и њеним милосницима? Зато је краљ Александар одбио ту комбинацију, Бомбели су се вратили на своја добра и грофица се удала у Холандији за неког човека кога је сама себи изабрала, чиме се изузела из политике једном засвагда... Њен брат је, међутим, остао у своме замку да лови и да пије, живећи животом маторог нежење који с времена на време прави и глупости, кад се, на пример, запије

у загребачкој *Градској кафани*, одакле су га помодрелог и бесвесног носили у његов хотел или на неку клинику. Његов пратилац Смидовац је ишао за њим, плаћао рачуне, извињавао се оним које је гроф успут увредио и спроводио га натраг у замак, да се о њему даље старају његови лекари и послуга. Али је гроф ипак приређивао велике ловове или одлазио у господске ловове на Бељу, кад би их тамо приређивао двор. То му је давало утисак да ипак нешто значи у свету и да припада највишем друштву старе Југославије. Као такав, он се могао срести и у Београду, о дворским баловима или у стакленој дворани хотела *Српски краљ* (према Калемегдану), где је празнио бутље бургундског вина, причао анегдоте и изигравао човека који је срастао са земљом у којој живи и с интересима њенога народа. Али негде око 1940. он се уплео у најподлије политичке интриге против државе и народа, премда је причао да им припада свом душом, и он је одлазио у Италију да са грофом Ђаном преговара о распарчавању Југославије! Он је био тај који је (у име Мачека!) тражио од Ђана педесет милиона лира да би „шпренговао“ Југославију у интересу Италије! Он је био тај злогласни Бомдел који је продавао нашу кожу и нашу националну баштину!...

Он је свакако мислио да тиме најбоље свети своје Хабзбурге, као и своју сестру, којој није пошло за руком да постане краљица Југославије. Бестидно, подло, лукаво, он се светио земљи коју је лажно називао својом отацбином. Бацио је под ноге своје раније „патриотске“ изјаве, којима се препоручивао по Београду, и пљунуо на Југославију, па је ишао у Рим да се продаје Мусолинију и коме све не!... Извесно, то је била еклатантна издаја, али ми немамо никаква јемства да тај покварењак и алкохоличар није у времену између 1920. и 1940. био ко зна чији шпијун, који се ипак кретао у највишем друштву и кога су београдски снобови вукли по *Џокеј клубу*, а који се могао срести и на седељкама по страним посланствима, јер је и он на своје ловове звао чланове дипломатског кора, те је тако имао разгранате везе...

Наравно, њега је нестало пред крај Другог светског рата. Његовом смрћу се угасила фамилија Бомдел. Остала је само једна бледа успомена на то какви све неваљалци и под каквом све маском нису пре 1941. пролазили кроз Београд, да најзад буду ипак разголићени, пре него што буду предати презиру савременика и забраву потомства!

Стефан Живковић и Руниша ханума

Када су 1801. године јаничари убили београдског везира Хаџи Мустафа-пашу и завели своју владавину, онда су четири најглавније дахије између себе поделиле Београдски пашалук. То су били: Аганлија, Кучук Алија, Мула Јусуф и Фочић Мехмед-ага. Село Вранић у Београдској нахији припало је у део читлук-сајбији Аганлији, који је наредио да му село направи хан, па у њему је поставио три субаше да се хране и издржавају о трошку села и да држе рају у покорности. Тада је угледни и отресити сеоски домаћин Павле Поповић постао кмет тог села и, као његов представник, морао је често, чисто пословно, да иде Аганлији у Београд.

Аганлија је био родом из Босне и, за разлику од осталих дахија, био је нешто мекши према народу. Кад је својевремено дошао у Београд, био је чамџија, то јест прост физички радник, који је вукао лађе конопцима уз Саву и низ Саву, а после је постао субаша у једном селу. Некако се догодило да је он убио једног Турчина за време владавине Мустафа-паше, који је прогонио и саме Турке зликовце, па се стога морао да крије неко време, да га не пронађу и не казне. Склонио се код једног сељака у селу Конатицама и са њиме се побратимио у знак верности и пријатељства. А кад су дахије убиле Хаџи Мустафа-пашу, онда је Аганлија постао моћан дахија, па је као такав наградио свог побратима спасиоца. Аганлија је имао жену која се звала Руниша.

У селу Вранићу Аганлија је имао свој летњиковац, па му је жена са децом тамо лети одлазила на теферич или летовање, и ту је упознала кмета Павла као угледног домаћина. Павле је, као кмет и кнез села, долазио често у Аганлијин конак, доносио му и предавао десетак у плодовима и порез у новцу. Једном приликом Аганлија га је ослободио некакве казне и спасао од смрти, јер је Павле био починио некакву тешку кривицу, због које се замерио Турцима. Није онда чудо што је и Аганлијина породица за време свог

летовања у Вранићу често навраћала у кућу Павлову и ближе се упознала с њим и његовим укућанима. Аганлијина ханума Руниша није тада могла ни да слути да ће доћи тренутак кад ће јој баш овај Павле спасти живот. Она је тада живела у сваком изобиљу и сасвим безбрижно. У Београду је имала богато снабдевену кућу, пуну слугу и слушкиња, и ни у чему није оскудевала.

Кад су Срби 1804. дигли устанак, онда су, почетком августа, све четири дахије биле погубљене и тако је Руниша остала удовица, па је живела у Београду са осталим ханумама побиијених дахија све до 1806, то јест до тренутка кад су Срби заузели саму варош Београд. За време тиранске владавине дахија из Београда су били побегли многи трговци, да би сачували своју робу и капитал. Међу тим избеглим трговцима у Земуну налазио се и неки Стефан Живковић, који је био родом из једног села из околине Ниша и потицао је из једне убоге рајинске куће. У народу се причало да га је отац продао неком Грку ћурчији у Београд, и Стефан је код овога изучио најпре ћурчијски занат, а после и грчки језик. Окретан и умешан, Живковић се знатно обогатио. Он је трговао стоком и сточним производима и на тај начин стекао познанства код аустријских војних и грађанских власти. Тада је био ожењен и са својом женом живео је у Земуну. Кад су Срби фебруара 1804. подигли устанак, он је био први земунски Србин трговац који је устанике кришом снабдевао муницијом и оружјем. Истина, он је на томе зарађивао лепе паре и све се више богатио. Често је прелазио у Београд и Србима чинио извесне услуге: ишао је као депутат у Цариград и отуд се срећно спасао пре доласка Афис-паше. Био је веома смео, дрзак, прихватао се послова и добро је зарађивао, па је као богат човек чинио велике позајмице српским устаницима, Совјету, па и појединим људима. После заузећа Београда, јануара 1807. године, Живковић је прешао у Београд и тамо купио неколико турских кућа и дућана, почео је да тргује и истицао се међу устаницима, који су га називали газдом и господарем.

Жена његова била је из села Остружнице, тетка кнеза Максе Ранковића. С њом је имао четворо мушке деце. По несрећи ова му се жена пропила и проневаљалила тако да ју је најпосле оставио, али је суд пресудио да он својој жени и деци даје издржавање. Ова му се жена доцније још више проневаљалила, па је због јавног блуда, по наређењу била бачена у Дунав, где се утопила. Шта је било са децом није познато.

Приликом заузимања Београда у српској војсци се налазио и кмет села Вранића Павле Поповић, који „разумевши да се Аганлијина ханума у доњем граду налази и опомињући се како га је Аганлија из Београда невредима отпустио, а притом је био понајбољи за народ од остале три дахије, отиде у доњи град и нађе је, која га побратими, и он њу на веру узме и тако ју из доњег града са свом њеном багажијом (пртљагом) изведе и све јој ствари сачува“. Кад се она покрстила и добила име Љубица, и кад се потом удала за

Стефана Живковића, онда су јој све њене ствари предате, које је она свом новом мужу однела.

Мора да је ова Туркиња била веома лепа кад је Живковић решио да се њоме ожени. Разуме се да је Руниша морала да промени веру, што, уосталом, није био усамљен случај у то доба. И тако се променио ток њеног живота.

Стефан Живковић, као богат послован човек, а уз то веома одлучан, постао је и врло утицајна личност поред Младена Миловановића и Милојка Петровића. Али је убрзо дошло до размимоилажења међу њима, нарочито откако је и руски конзул Родофиникин дошао у сукоб са Младеном. Живковић је држао страну Русима. У односу према Карађорђу, он је заузео став оштрог опозиционара, али је по потреби одлазио и на фронт и тамо се борио. Тако је једанпут био у војсци Хајдук Вељка, па је том приликом био и рањен.

У великој размирици између Карађорђа и Младена с једне, а Миленка Стојковића и Петра Добрњца с друге стране, Живковић се истакао као отворени противник Карађорђевог и био је готов на дуну, због чега је био затворен у Кулу Небојшу 1811. године. Незадовољан исходом ствари, напустио је Србију и отишао у Влашку, а жена му је остала у Београду све до пропасти Србије 1813. године. У Русији је, као руски присталица, добио почасни чин руског пуковника, али се и даље претежно бавио трговином, а каткад и другим дипломатским и политичким пословима.

Кад је 1813. године Србија пропала и Турци поново заузели Београд, онда је и Живковићева жена са децом прешла најпре у Панчево а после у Земун са осталим породицама српских старешина. Изгледа да су са њом била и деца из Стефановог првог брака. У тим тешким данима уочи пропасти државе, Живковић се заузимао за Србе, па је као изасланик ишао лично код руског цара на бојиште у Чешкој, да би га молио да се српском народу дозволи да се исели преко Аустрије у Русију. Цар га је примио и обећао му помоћ за Србе. Али кад се Живковић вратио и дошао до Земуна, Србија је већ била покорена. Онда је Живковић нарочито помагао Недоби, руском конзулу, у послу око сеобе Срба. Бавећи се у Земуну, Живковић је имао пуно брига око уређења својих трговачких послова са својим пословним људима, који су му у већини случајева дуговали, или је он пак њима нешто дуговао. Он је 29. децембра 1813. године молио земунски магистрат да се његова жена Љубица, ако би затражила одобрење за свој повратак у Београд, задржи у Земуну до даље одлуке Генералне команде у Петроварадину. Изгледа да је његова жена Љубица и раније, то јест 1809. године, помишљала на бекство из Београда, јер су њен брат и родбина, избеглице, желели да јој то омогуће. Али тај покушај није успео. Љубица је тада, 1809. и 1810. године, поред свог мужа живела у највећем благостању, али као да је ипак у души жалила за својом старом вером.

Живковић је, као окретан и умешан човек, а под заштитом руских власти, трчао на разне стране да помогне свом народу. Кад је у Бечу заседао Бечки

конгрес, онда су српске избеглице из Срема послале поред Проте Матеје и овог Живковића да руском цару носи молбу за помоћ, јер су из Србије старешине вапијале за помоћ. Међутим, сви кораци њихови остали су без успеха. Живковић је служио као посредник код руског министра у Бечу и других високих личности. Године 1815, кад је многе људе издало стрпљење и у Србији и у Срему и у Бечу, Стефан Живковић је тајно подстицао неке људе својим писмима да народ поново дижу на устанак. И одиста, устанак је избио, и поред свих саветовања Руса из Беча да се још чека. Ипак, Живковић се није тада вратио у Србију, него је и даље трчао по Бечу, па га је бечка полиција октобра 1815. године једно време била и затворила. После 1816. године Живковић се неко време бавио у Новом Саду, где му се и жена била преселила из Земуна, а после се одселио у Влашку, а жену је оставио у Новом Саду. Живковић се одселио у Букурешт са осталим емигрантима, јер је Милош Обреновић спречавао њихов повратак у Србију, па је отуда радио против Милоша. О овоме Милош је био обавештен, и то га је обавестио агент Герман. Живковић је нарочито радио против Милоша после Карађорђевог убиства, јер је, како је говорио, Милош „погубио једног витеза што му пара нема у Србији“. У Влашкој Живковић је нарочито био активан кад је тамо избила буна, радећи на томе да и Србија уђе у рат с Турцима. Али, кад је буна била угушена, Живковић је дошао у тежак материјалан положај.

Као што смо већ рекли, његова жена Љубица била је остала у Новом Саду. После Стефановог одласка у Влашку није имала никаквих средстава за живот и поред толиког ранијег богатства њеног мужа. Осим тога, на тражење Турака, аустријске власти су предавале Турцима све оне Туркиње које су Срби били заробили, па покрстили и собом превели у Аустрију. Код удатих жена био је довољан њихов пристанак на повратак, а мужеви се нису ни питали.

Да видимо каква је сад била судбина Рунише хануме. Оставши без средстава у туђем свету, Љубица је поднела молбу непосредно аустријском цару да јој се допусти повратак у Турску, у којој је и рођена. Ова њена молба била је достављена новосадском магистрату, да је о томе саслуша. Љубица је изјавила да на ову помисао о повратку није сад дошла, кад се нашла у невољи, него много раније, кад је била у највећем благостању, јер се није могла да помири с тим да остане у хришћанској вери, коју је примила на силу. Али магистрат је био мишљења да се кћери хришћанина Стефана Живковића не може да одобри прелазак у Турску и у ислам. Пошто није хтела да се одваја од своје кћери, Љубица је и сама одустала од своје намере. Ускоро потом и муж јој је из Влашке послао новац за пут и она је с пасошем отпутовала своме мужу.

По доласку у Влашку и Бесарабију, Живковић је са женом живео прилично, али изгледа да је у Влашкој буни запао у неку незгоду. Због тога је његова жена Љубица 6. маја 1822. године написала из Кишињева једно писмо агенту и поверенику кнеза Милоша, у коме му захваљује за наклоност коју је

Герман показао према њеном сину Паји, па му се препоручује да њој и њеној деци буде и даље наклоњен. Из ове преписке дознајемо да је Љубица имала одраслог сина Пају који се, иначе, раније нигде не помиње. Можда је то њен пасторак, син Живковићев из првог брака. Што се пак тиче самог Стефана, позната је ствар да је баш овај исти агент Герман о њему писао врло неповољно као отвореном противнику Милошевом.

О даљем животу Живковића и жене му Љубице у избеглиштву у изворима нема података.

Прилике су се промениле, време је учинило да се страсти стишају. Године 1833. Живковић се био вратио у Србију и кнез Милош му је, указом од 23. фебруара, одредио 300 талира пензије на годину. Али је он мало времена остао овде. Имао је многе новце на дугу код сељака око Београда. Зато их једном позове све, упита се за здравље са свима, па онда стане једнога по једнога призивати и питати колико је који дужан. Како му који призна дуг и замоли га за почек, Стефан нађе његову облигацију, покаже му је и подере на његове очи. Подеравши све облигације, рекне сељацима:

„Е, од данас ми нисте дужни ништа; останите збогом!“

Али ни овде у Србији није се могао задржати. После се опет вратио у Русију и умро је у Полтави. Жена пак његова, Љубица, вратила се после његове смрти у Београд, где је дуго живела доле на Сави, па ту и преминула.

„Живковић је био човек омалена раста, црномањаст, а под старост сед као овца; у лицу пак био је румен као ружица.“

По другом једном казивању, Живковић је умро у Полтави 1835. или 1836. године, и то као сасвим сиромашан човек.

Наум Канара

Кад је Карађорђе прешао у Србију – домамљен од свога кума Вујице Вулићевића да у њој изгуби главу – он је био унеколико прерушен, јер је био навранио своју седу косу. Хитао је ка Шумадији и застао у Радовањскоме лугу у Смедеревској нахији, пошто је, ваљда, већ имао осећање да је пао у клопку. У његовој пратњи био је само један човек: Наум Канара, који је такође био убијен и сахрањен на лицу места поврх Вожда, у истом гробу. Канара је тако за вечита времена везао своје име за име Карађорђа, и њему историја никада није одрекла верност и честит карактер: он је био и остао Вождов верни пратилац.

Да ли је Канара, и колико, био крив што је повлађивао Карађорђевој жељи да се враћа у Србију, то је друго питање, на које, уосталом, нико не може ни дати тачан одговор. Не знамо чак ни како је и чијим препорукама Канара био доведен у Вождову најужу околину. Његови потомци веле да он није нађен на списку Хетерије, чиме отпада и помисао да је био њен агент. Наум Канара је, једноставно, слепо веровао у Вождову личност, и он га је пратио као дубоко одан човек и при преласку у Србију. Да ли је Канара при томе био руковођен и неким својим личним интересом? Или му је дојадило да се потуца по емиграцији, па је желео да се врати у Србију да у њој боље поживи? Све су то питања на која такође нема одговора. Остаје само једна чињеница: да је он био Вождов писар, тумач, пратилац и верни пријатељ, који је зато био и смакнут јер се, ваљда, хтело да нестане са овог света не само као човек који би бранио, односно светио свога господара, него да нестане и као историјски сведок кржаве зоре у Радовањскоме лугу...

Наум Канара је био Куцовлах, дакле Цинцарин, који је дошао у Србију из Москопоља, некадашњег центра цинцарске елите. Кад су Турци запалили и разорили тај град – који је играо врло велику улогу у културном животу Аромуна и за који је везана обнова аромунске образованости, а можда чак и

сам њен почетак – Москопољци су прешли у Македонију и основали Крушево на хиљаду метара надморске висине. Ту су се стекле најважније аромунске породице, које су дотле важиле и као најбогатије и најпросвећеније, а од којих су многе имале јаке трговачке везе са Солуном, Трстом, Венецијом и Бечом. Наум Канара није свакако припадао тој највишој цинцарској класи. Али пошто је свршио неку грчко-цинцарску школу и био писмен, он је радио разне трговачке послове и послитхе, док се није нашао у Србији, можда и у некој малој градској грчко-цинцарској колонији у њој, па кад је букнуо Први српски устанак, он је 1806. при опсади Шапца приступио томе ризикантном покрету. Наравно, није играо никакву знатну улогу, али се не може одрицати ни учешће у томе послу, а како је у своме завичају био ожењен неком Маријом, са којом се није добро слагао, он је 1806. при опсади Шапца узео себи другу жену, односно отео неку булу, коју је ваљда покрстио и која се после звала Марица. Са првом женом је имао сина Петра – од милоште званог Петраћи – а друга жена му је родила сина Јована. Прва жена му је вероватно била Цинцарка, латинске крви као и он, а порекло друге је непознато. Да ли је она била наше горе лист или можда чак и нека Черкескиња, ко то зна? Свакако је била лепа кад ју је отео на јагму...

Они су се углавном добро слагали, и она је 1813. са Наумом побегла из Србије у Русију, носећи на рукама дете Јована, коме је било само неколико недеља.

Ово Наумово бежање из Србије уз великаше врло је карактеристично. Он је, значи, бирао друштво и није се задржавао у Земуну или Новом Саду. А морао је имати и неких бољих веза са српским војводама, а можда и средства, кад се одлучио на тако велики и далек пут.

Да ли је у Русији био закупац неког спахилука или трговац, сам или у ортаклуку са неким? Да ли је ступио у руску управну службу или је животарио од уштећевине коју је трошио – не знамо. Уз Вожда, он је извесно дошао као његов писар под платом... Међутим, он жени и деци није, канда, оставио ништа. Па ипак, његова мудра жена Марица се вратила у Србију под кнезом Милошем и школовала свога сина Јову, који је после послат (са Младеном Жујовићем) у Русију као питомец, те је у својој официрској каријери догурао до коњичког пуковника, до ађутанта кнеза Александра а затим и кнеза Милоша, а служио је и у цивилу као окружни начелник на источној граници Србије, о чему има података у путовању М. Ђ. Милићевића, описаних у *Вили*.

Тај Канарин син, Јован Наумовић, први пут је био ожењен једном Ресавчевом рођаком, од рода Пеливановићевих, која је рано умрла, а други пут 1858. Милевом Трпезић, из једне официрске или чиновничке фамилије, која се такође после 1813. нашла у емиграцији у Русији, а која је била из села Трпезе код Берана, па се и презивала по називу тог села. Он је са њом имао троје деце: кћер Марицу, удату за Ђ. Новаковића, председника Главне контроле, и синове Мирослава (Мирка), пуковника, и Михаила (Мику) Наумовића.

Михаило је такође био официр и велики миљеник Александра Обреновића, што му ипак није сметало да 1903. постане један од главних завереника, али да и сам 29. маја падне као прва жртва те завере, јер су га у некој глупој забуни убили баш његови другови завереници. Причало се после да је Мика Наумовић ушао у ту заверу да над последњим Обреновићем свети смрт свога деде Наума Канаре, а затим су у вези са његовом случајном погибијом испредане разне сујеверне гатке, којима су беспослени људи увек склони да испирају уста. Ожењен Љубицом, кћерју генерала Димитрија Ђурића, Мика Наумовић је са њом имао три сина, сву тројицу такође офицере. Александар је јуначки погинуо као коњички капетан код Враћа 11. октобра 1915, у двадесет шестој години живота, Борислав је херојски пао на свој двадесет први рођендан, 6. септембра 1916, а Миливој (рођ. 1894) – онај који је у балканским ратовима учествовао као добровољац – био је на Власини 1915. сав и скасапљен у једном љутом доју, бранећи отаџбину...

Ова генеалогичка, тако пуна занимљивих појединости, не би била потпуна ако не бисмо напоменули да је кнез Милош удову Наума Канаре, Марицу, приволео да се преуда за једнога лекара, кога је он ваљда пре тога покрстио и посрдио и који се после „водио“ као доктор Ђока Новаковић. Њему је она родила једну кћер, коју је он удао негде у Румунији, док је у другоме браку имао сина Ацу Новаковића, адвоката, чувеног напредњака и директора Гарашаниновог *Видела*, који је био отац Косаре, удате најпре за Војислава Цинцар-Јанковића, а затим за Ђорђа Генчића, са којим је у заједничкој мржњи на краљицу Драгу била један од главних завереника из 1903...

Што се тиче порода Наума Канаре из његовог првог брака, са њим стоји овако. Петраћи је имао сина Тодора, кога је његов стриц Јован довео из Македоније у Србију, школовао га и помогао га док се није отргао, па отишао да живи у Петровцу на Млави, где се бавио трговином. Он је имао четворо деце, и то Катарину, Јелену и Јовану, које су остале без потомства, и Петра, који има кћер Зорку и сина, опет Јована...

Тако се гранало породично дрво поникло из корена који налазимо у личности Наума Канаре, те би се могло рећи да су му посрбљени потомци не само сачували спомен у свом презимену него су му осветлали образ и као људи од реда и јунаци.

Татар Риста

Није реч о Татарима као о народу, него о татарима који су у старо време, пре железница, носили званичну пошту по Турској царевини и одржавали везу између Цариграда и појединих паша и везира, кајмакама и других локалних власти! Отуда је реч татарин у ствари означавала курира, односно „улака“, који је морао бити изврстан јахач. Као у доба Византије, Римског царства или Персијске царевине, ови су гласници уживали нарочите привилегије и били сматрани за неприкосновене, а пошто су у Отоманској царевини ту службу, вероватно, вршили Татари, чувени јахачи, име татарин је после прешло у општу употребу као назив за све званичне коњанике – писмоноше у царској служби, без обзира на то да ли су они били Татари или Турци, Срби, Грци или људи било које друге народности. Тако је реч татарин с временом постала чак и нека врста титуле, па су се чувени наши гласници и „скоротече“ звали татар Богдан, татар Инџе, татар Јованча (Спасић), татар Риста (Предић) и тако даље. Један од тих славних татара је био и Стојан Симић, доцније министар, који се после пропасти Србије 1813. нашао у аустријској коњици па се тукао против „Бунапарте“, а после се вратио у Србију и почео своју велику државничку каријеру као кнез Милошев татарин, дакле његов поверљив поштоноша...

Татари су на свим поштама мењали коње и често јурили даље без икаквог одмора. На пример, између Београда и Смедерева су биле две штације за промену коња: једна је била у Болечу (веома чудноватом и упословиченом због његове механе), а друга у Гроцкој. Те су се штације звале „мезулане“, а оне су биле уједно и ханови, односно хотели, са собама за путнике и стајама за коње, у којима су државни, поштански коњи, као и коњи приватника, имали увек обезбеђену храну и сву негу; штала Куршумли хана у Скопљу је прототип такве коњушнице, у којој су на једноме узвишеноме банку спавали коњушари

око великог камина (а место је било узвишено зато да одвезани и „побуњени“ коњи не би изгазили коначаре и растурили ватру, па изазвали пожар).

Татари су морали бити људи мршави и лаки на коњу као и данашњи цокеји. Они су морали бити и храбри, и необично издржљиви, и управо помамни јахачи, срасли са седлом. По летњој врућини или по зимској мењави, они су и дању и ноћу морали јурити без одмора и предаха. Служба им је налагала нарочиту врсту исхране, а алкохол им је био строго забрањен. Кад би скончали од умора, они би, да не заспу на коњу, узимали татар-кафу, што ће рећи сув прах од пржене кафе са нешто шећера и само гутљај-два воде, па би тиме повратили своју умну присебност и ојачавали рад срца.

Кад се показало да су српски правитељствени курири држи и тачнији од турских, Енглеска је дипломатску преписку са својом амбасадом у Стамболу поверавала нашим татарима, што им је необично дигло ранг и глас у читавој Турској. Они су често пратили и енглеске и друге дипломате који су путовали за Цариград или из њега према Београду. Стижући у Смедерево, они су долазили у „предсобље“ Европе, јер је ту још око 1820. била „кафана“ са засебним собама, европском кухињом и билијаром, а ту су биле и европске новине и европски лекари, као што су се и стручни мајстори колари и поткивачи налазили уза саму мезулану, а уз то све ту је био званични тумач – посредник (који је пазео на то да путници не буду пљачкани високим ценама), као и државни сараф, то јест мењач новца. Ту је био и ђумрук (назив који потиче од покварене латинске речи *commercium*), а ту су биле и власти које су строго пазиле да се поштено расправе сви спорови између страних путника и Срба. До увођења железничког саобраћаја те странце је у Смедереву дочекивао и испраћао Мита Боди, доцније конзул. Позорница тих „церемонија“ је био чувени хотел *Лаф*.

Татари су носили нарочито одело, а успут су, јурећи у бесном каријеру, пуцали дугим бичевима. Добро оружани, они су обично имали дивне коње. Један од њих, татар Риста Прендић, који је имао звање „кабинетског татарина“, имао је овакву историју. Рођен у Битољу негде око 1800, он је ваљда већ као младић „учио књигу“ у Јагодини и био школски друг господар Стевче Михаиловића и Тасе Арачлије, „циганског команданта целе Србије“. Ожењен Магдаленом, сестром од тетке ђенерала Белимарковића, Прендић је завичајно био везан за Алексинац. До 1856. он је био курир енглеске владе, а остао је у државној служби све до 1881. Кад су хтели да га 1860. пензионису, кнез Михаило је рекао: „Пустите да се татарско звање угаси његовом смрћу!...“ И Кнез Михаило заиста није погрешно, јер је тај човек у скоро седамдесетој години живота извршио један татарски подвиг, који га је овековечио. Наиме, он је, мењајући успут брзе коње, стигао 4. марта 1867. године из Цариграда у Београд за неких сто часова! Он је тада у недрима носио султанов ферман о уступању Београда и других пет градова у Србији и кад је ту „пошту“ предао

Кнезу Михаилу – који га је посуо дукатима – пао је као маратонски тркач, тако да су га једва повратили, пошто су га истрљали коњаком и запретали у пројино брашно, па га оставили да спава преко тридесет сати, не давши му ништа да једе, осим једног ровитог јајета, и ништа да пије, осим једног филцана чаја... Бојећи се да га Турци успут не смакну из неке заседе, Прендић је од Једрена измакао њиховој пратњи и ударио преко Балкана на Рушчук, а затим летео уз Дунав оним истим путем којим су Јасон и Медеја носили златно руно!...

Савременици описују татар Ристу као жилавог човека, крепка до смрти, а он је живео преко деведест година и увек се одевао према своме „чину“. На глави је носио капу „дињевачу“ вишњеве боје, прописану за особље кнез Милошеве канцеларије, бело атласко ћурче, тозлуке везене златом, беле чарапе и црвене јеменије; у силаву је увек имао нож и два пиштоља, а огртао се кадифеним бињишем те сав блистао у свили и злату, шарен као детлић! На путу он је обично одржавао душу тиме што би за двадест четири часа појео само један или два симита, пијући из чутуре помало горког чаја. Доцније, као старац, обично је седео у својој воденици са шест витлова на Моравици и ту живео умереним, трезвеним и филозофским животом. Највећа му је радост била што је из Алексинца ујахао на бесноме хату у тек ослобођени Ниш, а највећа жалост што су пронађени телеграф и железница!...

Срећнији од свог колеге татар Инџе – који је изгледа био родом из Трапезунта, а кога је из обести убио неки кнез Милошев агент Докић у Цариграду, татар Риста Прендић је умро природном смрћу, 1. јануара 1892. Сем српског, он је говорио и грчки, турски и енглески.

Поп Каран

Поп Ђурађ Каран је некада био врло популарна личност у староме Београду и читавој Србији, јер је, као и Петар Кочић, отелотворио у својој личности најбоље особине човека, те је још за живота ушао у националне светиње свога времена. Рођен у месту Крњеуши, у старој свештеничкој породици, негде око 1827. године, Ђурађ је растао уз овце и гуске и развијао се онако како је то хтела само његова бујна природа. Никакве систематске школе није учио, јер у Босни у доба његовог детињства школа по селима скоро да нигде није ни било, а и где би постале и прорадиле, турска власт би их гушила, јер Турцима није било стало до просвећивања Срба. Ипак је забележено да је он две године учио нешто уз буквар, псалтир и часловац, и то касно, кад се већ замомчио и међу вршњацима важио као добар рвач и младић који може да издржи свако такмичење у скакању, трчању и бацању камена с рамена. Све је то ишло уз патријархално србовање у духу његовог времена, а које је код босанских Срба јачало са сазнањем да су Карађорђе и Милош створили Србију у којој нико не служи аге и бегове и у којој Срби сами собом управљају јер су сами себи извојевали слободу. Босански Срби су зато гледали у Србију са жудњом и милоштом. Она је за њих била један остварени идеал и један аргумент о томе да и босански Срби заслужују бољу судбину...

Кад је малом Ђурђу Карану било пет година, бегови су му одесили дједа, старог попа, зато што је србовао и вероватно претио Србијом. То је било 1832. године и дете је од тада тако омрзло бегове да им је остао непријатељ до краја живота. Око 1848. године Ђурђу је било већ двадесет пуних година и он је горео од одушевљења и од вере у Србију. Почео је свакако и да чита о Србији и да се лично обавештава о њој и њеним јунацима. Слушао је о србијанском чојству и јунаштву и одушевљавао се Батинићем, који је при освајању Београда пао погођен турским танетом у срце, рекавши: „Овај ме пас уједе,

а други, вала, неће!“ а чуо је и о оном Србијанцу са Томашевца који је таман хтео да упали фитиљ на топу, кад му је непријатељско ђуле однело сву десну руку, а он хладно упалио фитиљ левом и рекао: „Наши непријатељи ваљда мисле да Шумадинци имају само једну руку!“, а затим пао и умро. После 1850. године Србија је све више постајала узор за све Србе изван њених граница како се треба борити за слободу.

Ђурађ Каран се запопио 1854. године да би остао на дедовини, у тесном додиру с народом, па је развио широк рад међу својим земљацима у духу општег ослобођења и уједињења. Али он није дипломатисао, нити је волео да лисичи, јер је био јунак и човек борбеног духа који није чекао подстицаје са стране да би приметну кавгу и бацао се у љуте окршаје. Он је сејао буну и био весник буре која долази, свестан шта га чека због његове акције. Турске власти су зато имале муку с њим као и он с њима, тако да се о попу Карану чуло и знало још пре 1860. Годину дана касније Турци су га протерали са његове парохије у Суваји, верујући да ће дићи руке од политике, прећи Дрину и отићи у Србију да тамо србује и да нестане са њихових очију. Поп Каран на то није ни помишљао. Он се вратио у своју постојбину, па је још енергичније развијао антиотоманску пропаганду, проповедајући борбу до истраге. Поп Каран је био за рат, и он то није крио, чак је тражио уједињење Босне са Србијом кнеза Михаила, који му је био идол. Турци су га зато ухватили, везали и одвели у Сарајево и казнили га са годину дана тамнице, а он је то све јуначки издржао и тако заслужио глас народног мученика. Чим се вратио у свој завичај, он је одмах наставио да ради оно што је радио и пре тамновања. Турци су га онда опет казнили са седам месеци затвора и понова одвукли у Сарајево, али је то изазвало негодовање Крајишника, који су пали пред пашу и рекли: „Или га пуштајте дома или знајте да ћемо се сви листом иселити у друго царство, па нека после бегови траже ко ће им други орати земљу и радити за њих...“ Да умире Крајишнике, власти су пустиле поп Карана, али га је неки Салибег ухватио, оковао и држао четири месеца у заточењу, говорећи да је тај поп опаснији од сваког хајдука и арамије те да би га ваљало убити као пса и „ослободити“ народ од роварења тога дунтовника и одметника... Позната је ствар да поп Каран није попустио ни пред том претњом. Он је своја убеђења и своју борбу схватио као ствар личне части. Живот за њега није значио ништа ако није могао да србује. То је у његовом речнику значило да мисли и да говори као слободан човек. Он је зато рекао: „Ако не могу српски да живим, нека ми бар поштен остане гроб“, па се и на мукама показао као јунак. Он је страдао за свој народ и никада није једно говорио, а друго радио, нити је икада мислио на личну корист. Напротив, код поп Карана није никада било ни двосмислености, нити повођења за личним интересом. Он је сав био усмерен ка једној мети. За њега није било „избора“ јер није хтео да заваарава ни себе ни друге. Он се није обазирао ни на то што је доводио у питање своју

породицу и друге своје личне интересе. Носио је опанке, хранио се пројом, пушио љут дуван, одевао се у мантију од грубог сукна, имао просту пушку и обичне војничке пиштоље, и презирао је бегове који су носили пушке и кубуре оковане у сребро и злато, а одевали се у свилу и кадифу прекривену срмом, јахали бесне коње, пушили на чибук са ћилибарским такумом дуван жут као дукат и називали себе царским синовима...

Са псовком и шкргутом зуба је поп Каран гледао на те изелице и прорицао крај њиховог господства. Запитан једном: „Како то може бити?“, он је само одмахнуо руком и рекао: „Погледајте у Србију, па ћете видети да у њој нема таквих бадавација, а оно што се десило тамо, десиће се једном и овде“...

После погибље кнеза Михаила поп Каран се неко време притајио, али је већ 1870. године, заједно са својим братом поп Стеваном, почео да буни народ, те су Турци решили да га сургунишу занавек из Босне. Као место прогонства одређен им је град Коња у Малој Азији. Пошто су оба брата и њихови саборци били савладани војском, обојица су била окована и протерана у Лијевно, па даље, преко Мостара и Скопља, за Солун. Успут су их њихови спроводници ружили и злостављали душевно и физички. Кад су се нашли на Косову, оба су брата пала на колена и пољубила земљу, што је дало повода за жучна објашњења, за тешке речи и бој до крви. Двадесет петорица низама под оружјем спроводила су ова два окована човека и тукла их све до Солуна, а ту су их укрцали у један брод који је заплвио према Смирни. Тек на броду су им дали нешто мира и пустили да се одморе. Њихова страшна одисеја (која би могла да буде предмет читавог једног епоса или романа!) била је тада на свом врхунцу. Па ипак, они су знали да ни спровод у Коњу неће бити без нових патњи и нових понижења и да ће после Смирне доћи до нових и даљих мука; а ишло се у црну неизвесност преко бурног мора, тако да се није знало ни да ли ће се жив стићи до Смирне!

Лежали су гладни и жедни у једном куту брода, чувани као најгори зликовци, којима нико није смео да приступи. Поп Карану се чинило да иде у неповрат, а бојао се да га не одвоје од брата. Они су се зато изљубили плачући и један другог живе опојали, и за сваки случај већ опростили. Прегорели су и прежалили себе, сматрајући да су учинили своје за народ и да ће им бар успомена у њему остати честита, а све остало су подносили као да су већ мртви. Стеван је само понекад уздисао, говорећи: „Шта ли ће снаћи наше жене и децу?“, али је Ђураћ одговарао: „Шта друге, то и њих, а можда ће их се и држава сетити!“ (Под речју „држава“ он је подразумевао Србију. Њу је сматрао за своју државу, и никада неку другу није признавао.)

Међутим, када су се у Смирни искрцали, њихови пратиоци су их тада одрешили и предали неким другим чуварима, који су мање бдели над њима. Данима су чекали да буду „транспортрани“ за Коњу и одмарали се од пута, док једнога дана нису видели да су заборављени, те су се одлучили на бекство, па су и побегли. Крили су се по околини неких деветнаест дана, лутајући по

шумама прљави, исцепани и гладни, бежећи од својих гонилаца, док једнога дана у неком крају нису наишли на црквицу и упутили се њој. Случајно их у селу нико није приметио, а јерменски свештеник те цркве прихватио их је, прихранио и прикривао неколико дана. Утом су наишли неки Црногорци који су радили код Француза на изградњи железничке пруге и који су се одмах братски заложили да бегунце спасу. Прокријумчарили су их у једну француску лађу и испратили у Грчку, одакле их је издавила српска влада, те су преко Трста дошли у Србију, где им је митрополит Михаило дао парохију у Владимировцима код Шапца и где су им ускоро дошле и породице. На повратак у Босну се није више ни могло ни смело мислити! У њој су, по некој старој наредби Осман-пашиној, људи само због читања новина још увек кажњавани са по педесет батина! О каквим јемствима грађанских права није могло бити ни речи, а о личној сигурности још мање! Али поп Каран је ипак стално сањао о својој Босни, па је одржавао везу са њом и био увек обавештен о стању у њој. Чим је видео да га народ није заборавио и да га чека, он је почео кришом да прелази Дрину и да организује чете по Босни, па је са пушком и сабљом у руци учествовао уз друге јунаке у тридесет шест бојева, био рањаван, прославио се и ушао у легенду, јер су о њему певале песме и на њега се односила она изрека: „Беж’те, Турци, зарана, ето попа Карана!“

Када је на Берлинском конгресу Европа препустила Босну Аустроугарској, поп Каран то није могао да преживи. Он је пресвиснуо од бола 1880. године и пре времена отишао у гроб, али је његов пример живео у свести његових земљака. Аустроугарска је завела оштар режим у Босни, тежећи да је потпуно изолује од њеног природног суседства са Србијом. Чак ни 1894. године Срби из Србије и Војводине нису пуштани у Босну, а ако би неко од њих ипак тамо отишао, онда је полиција испитивала свакога ко их је срео и често хапсила Босанце који су имали ма какву, па чак и сродничку везу у Србији. Уопште, нико живи чак ни из Аустроугарске није могао да путује у Босну и Херцеговину без пасоша, а ако би већ имао пасош за иностранство, на њему је требало да стоји: „Важи и за Босну и Херцеговину...“ Срби су нарочито били стезани и сузбијани на сваком кораку јер се сматрало да су они кадри да се побуне и траже ревизију одлуке Берлинског конгреса. Чак су и седнице српских црквених општина по Босни морале да се држе у присуству органа власти, који је неретко био католик или чак и нехришћанин. Зато је и Полит-Десанчић 1896. године писао: „Још дваестак година овога режима, па ће национална будућност народа у Босни доћи у питање!“... Међутим, национална струјања с једне и друге стране Дрине није ништа могло да спречи, па ни вешала. Традиција коју је засновао поп Каран оживела је у Петру Кочићу и Гаврилу Принципу, а дејствовала су и она схватања за која су се залагали Васа Пелагић и Владимир Гађиновић. Зато је поп Каран био у праву и пре и после 1870. године и зато је стари Београд био увек горд што је тај херој између 1870. и 1880. често боравио у њему и дејствовао из њега.

Хранисав

Само се још врло стари Београђани могу сећати тог имена, које је до пре педесет-шездесет година често било спомињано у причама и анегдотама из војничког живота, а које је с временом прешло у заборав. До пре пола века је у Београду било људи који су чак и лично знали Хранисава и који су га хвалили као једног од најспособнији и најчеститијих српских официра и дугогодишњег доајена официрског кора, основаног за време кнеза Милоша. Неки људи су га сматрали чак и за „оца“ српске регуларне војске, за њеног првог организатора, чије је дело трајало све до оних великих војних реформи које је крајем XIX века извео краљ Милан. Они су чак додавали да те реформе не би ни могле бити изведене да није било тековина из времена пуковника Хранисављевића, који је створио прву српску војску по угледу на друге европске армије и који је подигао прве кадрове образованих стручњака у Србији, сагоревајући на том свом животном задатку.

Хранисављевић се у ствари звао Коста Живковић и био је рођен у Иригу 1807. године, али су му родитељи били из околине Крушевца. Као добро и даровито, а сиромашно дете, био је одличан ђак и њега је зато узео под своје окриље професор карловачке гимназије Ђорђе Хранисављевић, у калуђерству наречени Гаврило, који је с временом постигао велику каријеру у црквеној хијерархији и умро 1843. као владика бачки. Из превелике захвалности према том свом добротвору и ментору, Коста Живковић је узео презиме Хранисављевић. Владика је свога посинка школовао и послао га у Русију, где је свршио кадетску школу и био шест година руски коњички официр. Он је и у руској војној академији био добар ђак, толико добар да га је једном неки пуковник с неверицом упитао: „Константине Хранисављевићу, ви нисте Србин?“ – „Јесам, ваше високоблагорође!“, рекао је питомац. „Чудно“, завртео